

**ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

İBN HALDUN'UN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet AKSAN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Recep ÖZDEMİR

Adıyaman/2024

T.C.
ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

İBN HALDUN'UN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET AKSAN

DANIŞMAN
DOÇ. DR. RECEP ÖZDEMİR

ADİYAMAN, 2024

ÖZET

İBN HALDUN'UN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Mehmet AKSAN

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Aralık/2024

Danışman: Doç. Dr. Recep ÖZDEMİR

“İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri” adlı tez çalışmamız İbn Haldun'un genel görüşleri ve iktisadi görüşlerini kapsayan iki ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, İbn Haldun'un hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri ve genel düşünce yapısının temelini oluşturan umrân ilmi, asabiyet, bedevîlik ve hadarîlik kavramları incelenmiştir. İbn Haldun'un fikirlerinin oluşmasına etki eden durumlar ve deneyimlerine dikkat çekilmiş ve disiplinler arası bir yaklaşımla ifade ettiği iktisadi görüşlerine, bu görüşler arasındaki ilişkiye bu kavramlar ekseninde dikkat çekilmiştir.

İkinci bölümde ise İbn Haldun'un iktisadi alandaki görüşleri çerçevesinde iktisadi faaliyetlerin insan açısından zorunluluğu, mülkiyet, emek, kazanç yolları, rızık, devletin ticari hayattaki görevleri, vergi, kalkınma, enflasyon, piyasa ve pazar konuları ele alınmıştır. İlgili iktisadi konular ayet ve hadisler çerçevesinde değerlendirilmiş, bu konuların İbn Haldun'un düşünce yapısındaki durumuna temas edilmiş ve modern iktisatçıların görüşleri ile karşılaştırılarak ortaya sunduğu fikirler analiz edilmiştir. Güncel problemler dikkate alınarak neden sonuç ilişkisi içerisinde bu problemlerin temeline inilmiş ve İbn Haldun'un sunmuş olduğu çözüm önerileri belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun; İktisat; İslam Hukuku; Umrân İlmi

ABSTRACT

IBN KHALDUN’S ECONOMIC VIEWS

Mehmet AKSAN

Department of Basic İslâmic Sciences

Adiyaman University, Graduate Education Institute, December/2024

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Recep ÖZDEMİR

Our thesis titled "Ibn Khaldun's Economic Views" consists of two main parts covering Ibn Khaldun's general views and economic views.

In the first part, Ibn Khaldun's life, his scientific personality, his works and the concepts of umrân science, asabiyyah, bedouinism and hadarism, which form the basis of his general thought structure, are examined. Attention was drawn to the situations and experiences that influenced the formation of Ibn Khaldun's ideas, and attention was drawn to his economic views, which he expressed with an interdisciplinary approach, and the relationship between these views on the axis of these concepts.

In the second part, within the framework of Ibn Khaldun's views in the field of economics, the necessity of economic activities for human beings, property, labor, ways of earning, sustenance, the duties of the state in commercial life, tax, development, inflation, market and market are discussed. The related economic issues were evaluated within the framework of verses and hadiths, the status of these issues in Ibn Khaldun's thought structure was touched upon and the ideas he presented were analyzed by comparing them with the views of modern economists. Taking into account the current problems, the basis of these problems is analyzed in a cause and effect relationship and the solutions offered by Ibn Khaldun are stated.

Keywords: Ibn Khaldun; Economics; Islamic Law; Science of Umran

ÖN SÖZ

Bu tez, İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele alarak, onun ekonomi ile ilgili düşüncelerini anlamayı ve bu düşüncelerin günümüz ekonomik teorilerine ve problemlerine nasıl katkı sağladığını tartışmayı amaçlamaktadır. İbn Haldun, 14. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen, düşünceleriyle sosyal bilimler ve iktisat alanında derin izler bırakmıştır.

İbn Haldun, toplumların gelişim süreçlerini anlamak için geliştirdiği "umrân ilmi" ile tarihsel olayları sosyo-ekonomik bağlamda ele almış, toplumsal yapılar ile ekonomik süreçler arasındaki ilişkileri derinlemesine incelemiştir. Onun emek anlayışı, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği olarak görülmekte ve toplumsal üretim sürecinin merkezinde yer almaktadır. Mülkiyet kavramına dair görüşleri ise bireylerin sahip olduğu mülkiyetin korunmasının sadece bireysel değil, toplumsal istikrar açısından da büyük önem taşıdığını vurgulamaktadır.

Devletin ekonomik faaliyetlerdeki rolüne ilişkin düşüncesi, İbn Haldun'un iktisadi analizlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Devletin görevleri arasında, mülkiyetin korunması, piyasaların denetlenmesi ve ekonomik istikrarın sağlanması gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Ayrıca, enflasyon ve piyasa dinamikleri üzerine görüşleri, dönemin ekonomik şartları çerçevesinde değerlendirilmiş ve bu kavramların toplumsal refah üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Çalışmamda engin bilgileri ve tecrübeleriyle her daim bana yol gösteren, her soruma özenle cevap verip ufkumu açan danışman hocam Doç. Dr. Recep ÖZDEMİR'e teşekkürü bir borç biliyor ve şükranlarımı sunuyorum. Desteklerini esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Ömer TOZAL hocama, eğitimim boyunca bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim sayın hocalarıma, çalışmam süresince benden yardımlarını esirgemeyen değerli dostum Rıdvan GENÇER'e ve bu süreçte beni büyük bir sabırla destekleyen kıymetli eşime teşekkür ederim.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Adıyaman Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....

(İmza)

Mehmet AKSAN

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. İBN HALDUN’UN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE GENEL GÖRÜŞLERİ.....	3
2.1. Hayatı.....	3
2.2. İlmi Şahsiyeti.....	3
2.3. Eserleri.....	5
2.3.1. Lübâbü’l muhassal fi usu-li’d-din.....	5
2.3.2. Şifaü’s-sâ’il li-tehzib’il-mesa’il.....	5
2.3.3. Kitabü’l-İber	6
2.4. İbn Haldun’un Temel Düşünceleri ve Genel Düşünce Yapısı	6
2.4.1. Umrân ilmi	9
2.4.2. Asabiyet kavramı.....	12
2.4.3. Bedevîlik ve Hadarîlik kavramları	14
3. İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ	18
3.1. İktisadi Faaliyetlerin Zorunluluğu	18
3.2. Mülkiyet.....	20
3.3. Emek	28
3.3.1. İslamiyet öncesinde ve farklı medeniyetlerde emek	28
3.3.2. İslam hukukunda emek.....	30
3.3.3. İbn Haldun’a göre emek	32
3.4. Para ve Kazanç Yolları	34
3.5. Rızık ve Kesb.....	40
3.6. Devletin İktisadi Hayattaki Fonksiyonu.....	42
3.7. Vergi.....	45
3.8. Kalkınma	47
3.9. Enflasyon	52

3.10. Piyasa ve Pazar	54
4. SONUÇ.....	57
KAYNAKÇA.....	61
ÖZGEÇMİŞ	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Ana Bilim Dalı
a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin
C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celalûhu
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hazreti
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.y.	: Tarih yok
v.b.	: ve benzeri
v.d.	: ve diğerleri

1. GİRİŞ

İktisat, toplumsal hayatın temel taşlarından biri olup, bir toplumun genel refah düzeyini, sosyal yapısını ve hatta kültürel değerlerini doğrudan etkileyen bir güç olarak kabul edilmektedir. Toplumsal alanların birbirine olan bağımlılığı dikkate alındığında, iktisadi meselelerin toplumun temel dinamiklerinden biri olduğu açıkça görülmektedir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak için iktisadi faaliyetlere yönelmesi iş bölümünü, iş bölümü ise insanların birbirine olan bağımlılığını etkilemektedir. Tüm ihtiyaçlarını tek başına karşılama kudreti bulunmayan birey, toplumun diğer üyeleri ile iş birliği ve iş bölümü yaparak hem iktisadi faaliyetlerin çeşitlenmesine hem de toplumsal birlik ve beraberliğin oluşmasına katkı sunmaktadır. Toplumun, birlik ve beraberliğin sürekliliğini sağlamak için örgütlenmeye yönelmesi ve kanun, yönetim, güvenlik noktasında adımlar atması ise devletleşmenin temellerini oluşturmaktadır. Devletlerin oluşum kaynaklarından en önemlisi sayılan iktisat, yalnızca mal ve hizmetlerin üretim, dağıtım ve tüketimiyle ilgili bir alan değil, aynı zamanda toplumsal yapıların ve kurumların işleyişini de doğrudan etkileyen bir güçtür. İktisat, devletlerin oluşumunda oynadığı kritik rolü daha sonra da sürdürmeye devam etmiş ve toplumsal alanlarla sıkı bir bağ içinde olmuştur. Ekonomik gelişmeler, toplumun sosyal, kültürel ve politik yapısını şekillendirerek bireylerin yaşam standartlarını belirleme ve toplumsal eşitliği sağlama noktasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, iktisadi konular sadece bireysel refahı değil, aynı zamanda toplumsal uyumu ve sürdürülebilir kalkınmayı da derinlemesine etkileyen bir unsurdur.

İbn Haldun, sosyal bilimler alanında önemli etkileri olan bir düşünür olarak kabul edilmektedir. Tarih, sosyoloji, ekonomi ve siyaset bilimi gibi alanlardaki temel kavramları sistematik olarak ele alan İbn Haldun, toplumların nasıl geliştiğini, devletlerin nasıl yükselip düştüğünü ve ekonomik sistemlerin nasıl işlediğini analiz eden ilk teorisyenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Onun bu görüşleri sadece kendi dönemi için değil, bugünün dünyası için de önemli bir bakış açısı sunmaktadır. İbn Haldun'un iktisadi görüşleri, tarihsel süreç içinde ekonomik dinamiklerin nasıl şekillendiğini ve toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleyen özgün bir perspektif sunmaktadır. Onun iktisadi düşünceleri, ekonomik faaliyetlerin sadece maddi refahı değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi düzenin sürdürülebilirliğini de etkilediği görüşüne dayanmaktadır. İnsanın toplumsallaşmasının önemi, toplumsal alanlarının birbiriyle olan ayrılmaz ilişkisi, ekonominin kendi içindeki dinamikleri ve dengeleri gibi toplumsal düzeni yakından ilgilendiren konularda sunduğu bu fikirlerle iktisat ve sosyal bilimler alanına dair birçok

konuda yol gösterici olmuştur. İbn Haldun, üretim, ticaret, vergi politikaları ve mülkiyet haklarının toplumların yükselişi ve çöküşü üzerindeki etkilerini analiz ederek, iktisadi süreçlerin toplumların kaderinde oynadığı kritik role dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, onun ekonomi ile ilgili görüşleri, modern iktisatçılar tarafından da istifade edilen bir kaynak olmuştur. Ayrıca sadece görüşleri ile değil, görüşlerini şekillendirirken kullandığı yöntem ile bilimsel anlamda yeniliklere imza atan İbn Haldun, farklı alanlara da akılcı ve objektif bakış açısı kazandırmıştır.

Yaşadığı dönemdeki siyasi ve sosyal çalkantılar içerisinde şekillenen İbn Haldun'un düşünceleri, geniş bir tecrübe ve gözlem birikimi üzerine inşa edilmiştir. Kuzey Afrika'dan Endülüs'e kadar uzanan bir coğrafyada, birçok farklı kültür ve toplumsal yapıyla karşılaşmış, bizzat devlet yönetiminde bulunarak yöneticilik deneyimi kazanmıştır. Bu tecrübeler, onun iktisadi düşüncelerine derinlik kazandırmış ve toplumların ekonomik yapılarının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle “umrân” ve “asabiyet” kavramlarıyla iktisadi faaliyetlerin toplumların yükseliş ve çöküşündeki rolünü açıklaması, modern ekonomi teorileri için bile önemli bir rehber niteliğindedir. Yaşadığı çağ ve coğrafyada çalkantılı bir hayat süren, edindiği tecrübeleri ilmi birikimi ile birlikte sistematik olarak süzgeçten geçirerek özgün ve öncü fikirler sunan İbn Haldun'un bu alandaki görüşleri, tarihsel ve sosyolojik temeller üzerine oturduğundan, günümüz ekonomik krizleri ve yapısal sorunlarına da çözüm sunabilecek bir potansiyel barındırmaktadır.

Bu çalışmada, başlangıcı 18. yüzyıl olarak kabul edilen modern iktisat teorileri ile bundan yaklaşık dört asır önce İbn Haldun'un ortaya atmış olduğu iktisadi görüşleri arasındaki benzerliklere dikkat çekilerek, birçok modern iktisat teorisinin temellerine ulaşmak amaçlanmaktadır. Ayrıca bu görüşlerle birlikte bu görüşlerin oluşmasında etkili olan durumlar ve kullanılan yöntem ve tekniklere de dikkat çekmek amaçlanmaktadır. İbn Haldun'un iktisadi görüşleri alanında daha önceden yapılan çalışmalara bakıldığında, bu çalışmaların kapsamlarının dar olduğu görülmüş, İbn Haldun'un iktisadi alanda beyan ettiği tüm görüşler toplanmış, bu görüşlerin şekillenmesinde etkili olan unsurlar ve sonrasında etkilediği alanlar ile bağlantı kurularak konu tüm yönleriyle ele alınmıştır.

2. İBN HALDUN'UN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE GENEL GÖRÜŞLERİ

2.1. Hayatı

Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadrami el-Mağribi et-Tunusi ya da herkes tarafından bilinen ismiyle İbn Haldun, 1 Ramazan 732' de (27 Mayıs 1332) Tunus'ta doğdu.¹ İbn Haldun ailesinin uzun yıllar önce Yemen'den göç etmesinden dolayı kendisi için Hadrami nisbesini kullanmıştır. İbn Haldun'un atalarından olan Vâil b. Hucr Yemen'in Hadramut bölgesinde yaşamış Medine'ye gelerek Resulullah'ı ziyaret etmiş, duasını almış ve kendisinden yetmiş kadar hadis rivayet etmiştir. Daha sonraları Vâil'in torunlarından olan Halid b. Osman Endülüs'ün fethine katılarak oraya yerleşmiş, halkın nazarında büyük teveccühlere mazhar olmuş ve yöre halkı tarafından bir saygınlık ifadesi olarak Halid olan ismi Haldun'a çevrilmiştir. Haldun'dan birçok kollar çıkarak yayılmış, Endülüs ve Batı Afrika'nın ilmi ve siyasi hayatında etkin rol oynamışlardır. Mukaddime adlı eserin müellifi olan Abdurrahman b. Muhammed, cedit Halid b. Osman'a nispetle İbn Haldun olarak anılmış ve bu unvanla da meşhur olmuştur.²

İbn Haldun doğumundan itibaren ilk yirmi yılını Tunus'ta ilim tahsiliyle geçirmiş, o yıllarda baş gösteren veba salgını sebebiyle ailesini ve birçok hocasını kaybettiğinden dolayı ilim tahsilini yarıda kesmek zorunda kalmıştır. Ardından 776/1375 yılına kadar Tunus, Cezayir, Fas ve Endülüs'te çeşitli siyasi ve idari görevlerde bulunmuştur. 784/1382 yılına kadar İbn Selâme Kalesi ve Tunus'ta eser yazmakla meşgul olan İbn Haldun hayatının son dönemini Mısır'da kadılık ve müderrislik yaparak geçirmiştir.³

İslam düşüncesinde etkili şahsiyetlerinden kabul edilen ve ardında tarih, sosyoloji, felsefe ve siyaset alanında önemli görüşleri içinde barındıran eserler bırakan İbn Haldun, 26 Ramazan 808 (16 Mart 1406) yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁴

2.2. İlmî Şahsiyeti

İbn Haldun ilk eğitimine Kur'an-ı Kerim öğrenerek başlamıştır. İlk hocası da ailesinin aksine siyasi ve idari hayattan uzak kalarak kendisini ilme vermiş ve o dönemin

¹ Muhammed Mahfouz, Tunuslu Yazarların Biyografileri, Dar al-Gharb al-İslami, Beyrut, 1994, C. 2, s. 212.

² İbn Haldun, Mukaddime, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s. 17.

³ Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1999, XIX, 24, 43.

⁴ Mahfouz, s. 217.

önemli âlimlerinden sayılan babası Ebu Abdullah Muhammed olmuştur. Ardından Mescidu'l Kubbe adı verilen camide Muhammed b. Sa'd b. Bürhal el- Ensari'den Kur'an ve kıraat dersleri alarak Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiştir. O dönemde önemli ilim merkezlerinden birisi olan ve Endülüs'ten ayrılmak zorunda kalan âlimlerin de durak mekânı olan Tunus'ta doğması sebebiyle İbn Haldun, ilim öğrenme noktasında büyük imkânlarla sahip olmuştur. Kur'an, kıraat, tefsir, hadis, lügat, sarf, nahiv, belagat, edebiyat, mantık, felsefe gibi birçok farklı alanda dönemin üstatlarından dersler almış, bu noktadaki öğrenme kabiliyeti ve başarısıyla da hocalarının takdirlerini alarak bu alanlarda icazetnameler almaya hak kazanmıştır ⁵.

İbn Haldun 749/1348'de İslam dünyasında baş gösteren veba salgını sebebiyle anne ve babası başta olmak üzere birçok hocasını da kaybetmiştir. Vebadan kurtulan âlimlerin de Tunus'u terk etmesiyle birlikte İbn Haldun'un ilme ulaşması ve kendisini vermesi bir hayli zorlaşmış olup bu vesileyle başladığı, yaklaşık 25 yıllık siyasi ve idari görevlerden sonra 776/1374 yılında yerleştiği İbn Selâme Kalesi'nde ilmi hayata geri dönerek kendisini telif faaliyetlerine vermiştir.⁶

Yaşadığı coğrafya içerisinde sürekli olarak mekân, makam ve çevre değişikliklerine maruz kalarak hareket halinde olan İbn Haldun çalkantılı bir ömür geçirmiştir. Yaşadığı hayat aynı zamanda onun kapsamlı fikirlerini temellendirmesine de kaynaklık etmiştir. 45 yaşına geldiğinde artık edinmiş olduğu bu tecrübeler ve olgunlaşan fikirlerini "*Kitabu'l İber*" ismiyle meşhur olan tarih kitabında yazıya dökmeye başlamıştır. Ardından Kitabu'l İber'e giriş maksadıyla kaleme aldığı ancak bittiğinde muhtevası ve kapsamı itibarıyla başlı başına bir şaheser olarak ortaya çıkan Mukaddime de yine bu dönemde, İbn Selâme Kalesi'nde beş ay gibi kısa bir sürede müellif tarafından kaleme alınmıştır.⁷

780/1378 yılında eserini tamamlamak için ihtiyacı olan kaynaklara daha kolay ulaşmak amacıyla Tunus'a geri dönen İbn Haldun dört yıl kadar Tunus'ta kaldıktan sonra 784/1382 yılında Mısır'a gelmiştir. Mukaddime adlı eserinin kendisinden önce bu coğrafyalara kadar gelmesi ve tanınmasıyla birlikte İbn Haldun Mısır uleması tarafından büyük bir coşku ve sevgi ile karşılandı. Camiu'l Ezher'de ders vermeye başlayan İbn Haldun kısa süre sonra Sultan Zahir Berkuk tarafından Medresetü'l Kamhiye'de Maliki fıkhı ile ilgili dersler vermek üzere görevlendirildi. 786/1384 yılında Maliki kadılığı görevine getirilen İbn Haldun bozuk bir düzenin içerisinde iltimastan uzak, adalet üzere bir

⁵ İbn Haldun, s. 21.

⁶ İbn Haldun, s. 24, 39.

⁷ İbn Haldun, s. 40.

yönetim sergilemiştir. Bu sebeple de düşmanları bir hayli artmış ve saray erkânı ile arası açılarak bu görevden ayrılmak durumunda kalmıştır. Daha sonraları birkaç kez daha kadılık görevine getirilse de yine aynı siyasi oyunlar yüzünden bu makamda tutunamamıştır. Ardından farklı medreseler ve tekkelerde dersler okutan İbn Haldun vefatından önceki birkaç yılını yazdığı eserleri düzenlemekle geçirmiştir.⁸

2.3. Eserleri

İbn Haldun'un eserleri, tarih ve sosyal bilimler alanında bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Objektif yöntemlerle yaptığı çalışmaları, toplumsal yapıların, iktisadi ilişkilerin ve siyasal güçlerin işleyişini derinlemesine analiz ederek hem İslam dünyasında hem de Batı'da geniş bir etki yaratmış ve modern sosyal bilimlerin temellerini atmada öncülük etmiştir.

2.3.1. Lübâbü'l muhassal fi usu-li'd-din

İbn Haldun'un genç yaşta 752/1351 yılında Fahreddin er-Razi'nin el-Muhassal'ının muhtasarı olarak kaleme aldığı eserdir. Bedîhiyyât, ma'lûmât, ilâhiyyât ve sem'îyyât adlı dört bölüm ve bir hâtimedden oluşan bu eseri kaleme alırken Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Fahreddin er-Razi'nin eseri üzerine kaleme aldığı şerhten istifade ettiğini belirten İbn Haldun bu eserin üzerine bazı eklemeler yapmak suretiyle kendi az bir katkı sunduğunu ifade etmiştir.⁹

2.3.2. Şifaü's-sâ'il li-tehzib'il-mesa'il

Muhammed Abdullah İnân, Abdurrahman Bedevî ve Muhammed b. Tâvî et-Tancî gibi İbn Haldun'un çağdaşı olan âlimler tarafından kendisine nispet edilen eserdir. Bu eserle alakalı İbn Haldun'un eserlerinde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ali Abdülvâhid Vâfî ve M. Abdülganî Hasan gibi âlimler ise bu eserin İbn Haldun'un babasının amcası Abdurrahman'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbrâhim eş-Şâtıbî'nin Faslı âlimlere bir mektup yollayarak bir kimsenin tasavvufi yola girerek bir mürşide intisap etmesinin şart olup olmadığını sorması üzerine İbn Haldun'un bu soruya cevaben bu eseri kaleme aldığı ifade edilmektedir.¹⁰

⁸ İbn Haldun, s. 41.

⁹ Uludağ, s. 26.

¹⁰ Uludağ, s. 26.

2.3.3. Kitâbü'l-İber

Dünya tarihi niteliği taşıyan Kitâbi'l-iber ve dîvânî'l-mübtede' velhaber fî eyyâmî'l-arab ve'l-acem ve'l-berber vi men âsarahum min ze'vî's-sultânî'l-ekber, giriş mahiyetinde olan bir mukaddime ve üç kitap/yedi ciltten oluşmaktadır. Esere giriş mahiyetinde kaleme alınan ilk bölüm, kapsamı ve özgünlüğü ile daha sonraki yıllarda müstakil bir kitap mahiyetine bürünmüş ve müstefitleri tarafından Mukaddime ismi ile anılır olmuştur. 6 ana bölümden oluşan Mukaddime'nin ilk bölümünde kitabın anlaşılması noktasında bazı ön bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde bedevî ve hadarî umrân, üçüncü bölümde devletler ve devletin müesseseleri, dördüncü bölümde kazanç yolları ve iktisadi faaliyetler, beşinci bölümde şehirler ve şehir hayatı, altıncı bölümde ise bazı ilimler ve öğretim usûlleri ele alınmıştır.¹¹

el-İber'in ikinci kitabı İbn Haldun'un zamanına kadar gelen kavimlerin ve hanedanların tarihini kapsamaktadır. Ayrıca bu kısımda Hz. Peygamber, Hulefa-i Raşidin, Emeviler, Abbasiler ve bazı Müslüman hanedanların tarihine de kısaca yer verilmektedir. el-İber'in üçüncü kitabı, İbn Haldun'un şahsi gözlemleri ve sözlü rivayetler ışığında, Müslüman âlimler tarafından çok bilinmeyen, Berberiler ve Zenatililer'in tarihini ele alan Mağrip tarihini kapsamaktadır. el-İber'in son kitabını ise et-Ta'rif ismiyle bilinen İbn Haldun'un otobiyografisi oluşturmaktadır.¹²

Bunların dışında İbn Haldun'un Kaside-i Bürde Şerhi, İbn Rüşd felsefesi hakkında bir risalesi, mantık konusunda bir risalesi, hesap hakkında bir kitabı, Timur'un isteği üzerine yazdığı Kuzey Afrika ülkelerini tanıtan bir risalesi, fıkıh usulüne dair bir manzumesi olduğu aktarılmaktadır.¹³

2.4. İbn Haldun'un Temel Düşünceleri ve Genel Düşünce Yapısı

İbn Haldun, katkıları çeşitli alanlara yayılan ve çok yönlü fikirlere sahip bir âlim olarak düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bir tarihçi, filozof, sosyolog, iktisatçı ve daha fazlası olarak bilinen İbn Haldun'un çalışmaları, özellikle de Mukaddime'si sadece İslam dünyasında değil batılı düşünürler üzerinde de derin etkiler bırakmıştır. İslam ekonomisine sosyo-tarihsel yaklaşımı, tarihsel olaylarda nedenselliğe yaptığı vurgu ve medeniyetin doğasına ilişkin felsefi görüşleri, dünya çapında akademisyenler tarafından

¹¹ Haldun, s. 83.

¹² Uludağ, s. 24.

¹³ Uludağ, s. 26.

geniş çapta incelenmiş ve referans alınmıştır. Sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen İbn Haldun'un görüşleri ile erken dönem batılı birçok sosyolog arasında fikrî olarak yakınlaşmalar var olmuş ve bu da sosyolojik teorinin şekillendirilmesinde önemli katkılar sunmuştur.¹⁴

İbn Haldun özgün düşünce yapısı, çok yönlü görüşleri, kurucusu olduğu umrân ilmi ve tarih yazımına dair eleştirel metotlarıyla hem İslam dünyasında hem de Batı düşünce tarihinden birçok düşünürü etkisi altına almıştır. Osmanlı Devleti'nde ise zayıflama sürecine girilmesiyle birlikte devlet adamları, âlim ve düşünürler bu durumun nedenleri üzerine yoğunlaşmışlar, çözüm yolu arayışına girmişlerdir. Bu noktada İbn Haldun devlet yönetimi, umrân ve tarihsel yöntem noktasındaki görüşleri itibarıyla Osmanlı âlimleri tarafından istifade edilen bir kaynak olmuştur. Kınalızâde Ali Efendi, Kâtip Çelebi, Mustafa Naîmâ Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa gibi farklı dönem Osmanlı âlimleri İbn Haldun'un kendi gözlemlerinden hareketle vardığı genellemeleri, Osmanlı özelinde geliştirmişler ve çöküşe reçeteler sunmaya çalışmışlardır.¹⁵

Batı dünyasında da birçok isim İbn Haldun'dan etkilenmiş, Batılı oryantalist Franz Rosenthal İbn Haldun'un eserlerini Batı dünyasına tanıtmış, Mukaddime'yi İngilizceye çevirerek onun düşüncelerini daha geniş bir kitleye ulaştırmıştır. Fransız filozof ve tarihçi Montesquieu Mukaddime'deki toplumların ve devletlerin doğası üzerine yapılan analizlerden ilham almış, İngiliz tarihçi ve filozof Arnold J. Toynbee İbn Haldun'un medeniyetlerin döngüsel doğası üzerine olan teorilerini modern tarih yazımına uyarlamıştır.

İbn Haldun'un düşünce kaynaklarına bakıldığında iki ana temele dayandığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Kur'an ve sünnettir. Eserlerinde ifade ettiği hemen hemen bütün görüşlerinde, bu görüşleri destekleyen ayet, hadis ya da İslam büyüklerinin sözlerine yer vermesi İslami esaslara ne kadar bağlı ve bu konuda ne kadar hassas olduğunu göstermektedir.¹⁶ İbn Haldun'un görüşlerini temellendirirken kullandığı ikinci kaynak ise nedensellik kavramı üzerine kurmuş olduğu eleştirel düşünce yapısıdır. Buna göre Haldun herhangi bir konuda kendisine ulaşan bir rivayeti, bilgiyi almadan önce neden sonuç ilişkisi temelinde eleştiriye tabi tutmakta, akıldan ve objektiflikten uzak rivayetleri

¹⁴ Syed Farid Alatas, "Applying Ibn Khaldun: The Recovery of a Lost Tradition in Sociology" Routledge, 2014, s. 22, <https://doi.org/10.4324/9780203093597>, (04.07.2024).

¹⁵ Ejder Okumuş, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı: 15, 2006, s. 141, 142.

¹⁶ İbrahim Erol Kozak, İbn Haldun'a Göre İnsan Toplum İktisat, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, s. 49.

kabul etmemektedir. Bu yönüyle bazı İslam alimleri tarafından materyalist olduğu iddia edilen İbn Haldun aslında var olan olaylarda yaratıcı, ilk sebep olarak Allah'ı (c.c.) kabul ettikten sonra, olayların görünürdeki maddi sebeplerini (adetullah, sünnetullah) incelemek ve olaylar arasındaki sebep sonuç ilişkisini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.¹⁷

Tarihi rivayetlerin değerlendirilmesinde yeni bir yaklaşım getirmesiyle tanınan İbn Haldun, olayları kronolojik olarak değil nedensellik üzerine temellendirmiş ve tarihin şekillenmesinde özellikle ekonomik ve sosyal faktörlerin önemine dikkat çekmiştir.¹⁸ En meşhur teorilerinden ve düşünce sisteminin temel taşlarından biri olan asabiyet ise sosyal uyum veya grup dayanışması anlamına gelmektedir. İbn Haldun, kurucusu olduğu umrân ilminin temeline koyduğu asabiyetin medeniyetlerin yükselişinde ve çöküşünde önemli bir itici güç olduğunu savunmaktadır. Güçlü asabiyet bağlarının güçlü devletleri inşa ettiğini ve sürdürülebilir kıldığını, asabiyetin zayıflamasının ise parçalanma ve çöküşü beraberinde getireceğini ileri sürmüştür.¹⁹

İbn Haldun devletleri insanlara benzeterek, devletlerin de hayatında insanlarınki gibi aşamaların olduğunu, devletlerinde doğum, büyüme, güçlenme, zayıflama ve çöküş süreçlerinden geçtiğini ifade ederek bu konuda organizmacı bir tavır takınmıştır. Devletlerin nasıl ortaya çıktığını, varlığını nasıl pekiştirdiğini ve nasıl çöküşe sürüklendiğini derinlemesine analiz etmiştir.²⁰ Toplumsal değişimlerin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için tarih, coğrafya, ekonomi, siyaset gibi alanlardaki görüşlerini harmanlamış ve bu yönüyle de disiplinler arası bir yaklaşım benimsemiştir.²¹

İbn Haldun'un gelişimine katkı sunduğu bir diğer alan da iktisattır. Haldun, üretim, emek, arz-talep dengesi, vergi politikaları ve devletin ekonomi üzerindeki rolü gibi konulara dair yaptığı analizlerle, klasik iktisat teorilerine ışık tutmuştur. Özellikle devletin aşırı vergi politikalarının ekonomik çöküşe sebep olduğunu savunarak devletin ekonomik hayattaki konumuna dair önemli görüşler sunmuştur.²²

Ayrıca genel görüşlerinin içerisinde de yer yer ismi geçen ve İbn Haldun'un genel düşünce yapısıyla, beyan ettiği fikirlerin tümüyle ilintili bulunan ve açıklanmaya muhtaç

¹⁷ Kozak, s. 51.

¹⁸ Muhammad Faqih Nidzom ve Fiqhi Akbar Rafsanjani, "The Historical Criticism and Causality in The Philosophy of History: Ibn Khaldun's Perspective", *Tsaqafah*, XVIII, Sayı: 2, 2022, s. 227, 228.

¹⁹ Asmat Wazir vd., "İbn Khaldun Theory of Asabiyyah and the Rise and Fall of the Mughals in South Asia", *Journal of Al-Tamaddun*, XVII, Sayı: 2, 2022, s. 159, 161.

²⁰ Rıdvan Gençer ve Adnan Altun, "Kuşak Çalışmalarının Kronolojik Yörüngesi", *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 2022, s. 336, 338.

²¹ İbn Haldun, s. 114.

²² İbn Haldun, s. 541.

üç temel kavram vardır. Bunlar, İbn Haldun'un kurucusu olduğu ve kurarken hiçbir kimseden etkilenmediği **umrân ilmi**²³, toplumların temel dinamiğini oluşturan **asabiyet** kavramı ve medeniyet kavramının kaynağı ve nihai hedefi olan **bedevîlik** ve **hadarîlik** kavramlarıdır.

2.4.1. Umrân ilmi

Kelime anlamı “mamurluk, mamur yer, âbâd olmak” olan umrânı İbn Haldun âlemdeki medenilik ve toplumsal faaliyetlerin bütününe içine alan bir kavram olarak tanımlamıştır. İbn Haldun'a göre umrân ilmi, medeniyetlerin doğuşu, yükselişi ve çöküşünü etkileyen faktörlerin incelenmesini kapsayan bir ilim dalıdır. Bu ilim ile medeniyetlerin iktisadi, siyasi ve toplumsal süreçleri analiz edilerek yükseliş ve çöküşünün nedenleri saptanmaktadır.²⁴ Bu kavram, sadece kentleşme ya da maddi refahın ötesinde, küresel ölçekte uygarlık ve toplumsal faaliyetlerin bütününe kapsamaktadır. İbn Haldun'un ortaya koyduğu şekliyle umrân ilmi, tüm sosyal faaliyetleri kapsamlı bir şekilde ele almak için akademik bir çerçeve görevi görür. Belirli bir alanla sınırlı olmayıp tarih, ekonomi, din, siyaset ve asabiyet dinamikleri de dâhil olmak üzere geniş bir alanı kapsamaktadır. İbn Haldun'un kapsamlı bir kavram olarak umrâna yaptığı vurgu, medeniyetlerin çok yönlü doğasının farkında olduğunu ve gerçek medeniyetin yalnızca maddi ilerlemeyi değil, aynı zamanda sosyal, kültürel gelişimi ve toplumun farklı unsurları arasında uyumlu bir dengeyi de içerdiğini ifade etmektedir. Bu bütüncül bakış açısı, medeniyetlerin yükselişine ve çöküşüne etki eden faktörleri anlama noktasında bir temel oluşturmaktadır. Böylelikle İbn Haldun'un tasavvur ettiği şekliyle umrân ilmi, insan uygarlığının ve toplumsal dinamiklerin iç içe olan dokusunu keşfetmek için değerli bir araç görevi görmektedir.²⁵

Umrân ilminin kurucusu olan ve kendi zamanının toplumsal dinamiklerini analiz etmek için kapsamlı bir çerçeve geliştiren İbn Haldun, bu ilim noktasında hiçbir hocadan ya da görüşten etkilenmemiş ve kendisinden sonra da bir halef bırakmamıştır. Bu durum onun toplumsal tespitler yapmak için titiz ve tarafsız bir yaklaşıma olan hassasiyetini gözler önüne sermektedir. Bu bağımsızlık, medeniyetlerin ve sosyal faaliyetlerin incelenmesinde kendine özgü ve kapsamlı bir yol çizmesini sağlamıştır.²⁶

²³ İbn Haldun, s. 85.

²⁴ İbn Haldun, s. 213.

²⁵ İbn Haldun, s. 113.

²⁶ İbn Haldun, s. 85.

İbn Haldun'un umrân ilmini kurmasının ardındaki ana sebep, tarihsel rivayetlerin eleştirel bir şekilde incelenmesi gerektiği düşüncesidir. İbn Haldun'un ilmi çalışmalarına etkili bir şekilde aktarılan siyaset ve yönetim alanındaki deneyimleri, ona toplumsal faaliyetlerin inceliklerini anlamak için benzersiz bir bakış açısı sağlamaktadır. Bu bakış açısıyla birlikte tarihsel kayıtlardaki yanlış ve çarpıtılmış anlatımların yaygınlığını fark eden İbn Haldun bu yanlışlıkları mezhepçilik, bilgi eksikliği, unutkanlık (nisyan) ve kişisel çıkarlar gibi çeşitli faktörlere bağlamaktadır. Bu düşünce, onun tarihsel kayıtlara sızabilecek ve olayların anlaşılmasını çarpıtabilecek rivayetlere karşı olan hassasiyetini göstermektedir. Bahsedilen bu faktörlerin tarihsel rivayetler üzerindeki olumsuz etkisini fark ederek, medeniyetlerin daha incelikli ve nesnel bir şekilde incelenmesinin temelini atmış ve tarih alanına da önemli bir katkı sunmuştur.²⁷ İbn Haldun, umrân ilmini kurarak bu zorlukların üstesinden gelmeye çalışmış ve daha doğru tarihsel analiz için metodolojik bir çerçeve oluşturmuştur. İbn Haldun'un yaklaşımı, objektifliğe ve tarihsel olayları etkileyen sosyal, ekonomik ve siyasi faktörleri derinlemesine anlama amacına dayanmaktadır.²⁸

İbn Haldun'un umrân ilmi anlayışı, tarih, ekonomi, din, siyaset ve asabiyet gibi çeşitli sosyal alanları kapsayan ve birbirine bağlı bir çerçeve olarak ortaya çıkmaktadır. İbn Haldun'un ortaya koyduğu gibi bu sosyal alanlar arasındaki yakın bağlantı, bir alandaki değişikliklerin kaçınılmaz olarak diğerlerini etkilediğini göstermektedir. Buna, ekonomik bozulmanın beraberinde zincirleme bir reaksiyonu tetikleyerek devlet düzeninde bir gerilemeye ve nihayetinde umrânın zayıflamasına yol açabileceği örnek olarak verilebilir. Bu birbirine bağlılık, medeniyetlerin dinamiklerini anlamak için bütüncül bir yaklaşıma duyulan ihtiyacı vurgulayarak, toplumsal bileşenlerin karşılıklı bağımlılığının altını çizmektedir.

İbn Haldun'un bakış açısı salt analizin ötesine geçerek umrânın özüne inerek umrânın gelişmesi için sosyal hayatın ve medeniyetin var olması gerektiğini iddia etmektedir. Bu iddia, müreffeh ve kültürlü bir toplumun oluşturulması ve sürdürülmesinde toplumun bütün kesimlerinin ortak çabalarının önemini içermektedir. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre insan için cemiyet zaruridir. Çünkü insan tek başına hayatını idame ettirecek, dışarıdan gelen tehlikeleri engelleyecek, yaşadığı yeri imar edebilecek, gereksinim duyacağı şeylerin hepsine sahip olabilecek güce, bilgiye ve tecrübeye sahip olamadığı için

²⁷ İbn Haldun, s. 87.

²⁸ Sefer Yavuz, "İlmi Umrân'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 40, 2013, s. 7.

diğer insanlarla iş birliğine muhtaçtır. İnsan varoluşunun karşılıklı iş birliğine dayanan bu toplumsal yönü, onun dünyayı mamur ederek daha yaşanabilir kılmasının ve toplumsallaşarak burada mutlu olmasının önünü açmaktadır. Varoluşu gereği insan buna hem maddi hem de duygusal açıdan muhtaçtır. Bu şekilde ortaya çıkacak iş birliği, insanı doğa ve diğer canlılar karşısında daha güçlü kılarak varlığını sürdürme noktasında destekleyecektir. Ayrıca iş birliğinin sağlayacağı kolaylıkla artakalacak zaman ve kaynaklar insanların yaşadıkları yeri geliştirmesine ve dönüştürmesine olanak tanıyacak bu da oradaki umrânı geliştirmiş olacaktır.²⁹

İbn Haldun, toplumsal değişimin döngüsel bir yapıda olduğunu iddia etmiş, tarihin tekerrürden ibaret olduğunu savunarak devletlerin başına gelen durumların sürekli aynı döngü ve senaryoda işlediğini belirtmiştir. Bu noktada toplumları/devletleri de insanlara benzeten İbn Haldun, bir bireyin yaşam aşamalarını bir devletin aşamalarıyla karşılaştırarak devletlerin evrimine ilişkin organizmacı bir bakış açısı ortaya koymuştur. İbn Haldun'un bakış açısına göre, insanlar gibi devletler de varoluşlarında farklı evreler yaşarlar. Bu yaşam döngüsü bir doğumu ya da kuruluşu, bir gelişme ve büyüme dönemini, bir olgunlaşma aşamasını, kademeli bir düşüşü ve nihayetinde bir ölümü içerir. Bu evrelerde yaşanılacak sosyal, ekonomik, siyasi durumlara da değinen İbn Haldun özellikle zayıflama ve çöküş süreçlerindeki hatalara ve yapılması gereken konulara da temas etmiştir. Ancak nihayetinde devletlerinde tabii bir sınırının olduğunu belirten İbn Haldun, devletin nihai sınırlarına ulaşmasıyla kuruluş aşamasındaki heyecandan uzak, rehavete kapılmış bir yapıya bürüneceğini ve bu durumun da eninde sonunda çöküşü beraberinde getireceğini ifade etmiştir. Bu bakış açısı, devletleri değişmeyen durağan varlıklar olarak gören görüşlere nazaran siyasi varlıkların dinamik ve değişen doğasını tanımanın önemine vurgu yapmaktadır. Siyasi yapıların değişkenliğini kabul etmek başta onlarda meydana gelebilecek durumları öngörmenin ve ardından bu değişimlere karşı hazırlıklı olmanın yolunu açacaktır. İbn Haldun çizmiş olduğu bu çerçeveye, toplumsal değişimlerde siyasi, sosyal ve ekonomik unsurların birbirine bağlılığını vurgulayarak, medeniyetlerin yükselişini ve çöküşünü etkileyen birçok faktörün olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bu faktörlerin incelikli bir şekilde anlaşılmasının da devletlerin akıbetinde belirleyici olacağını belirtmektedir.³⁰

²⁹ İbn Haldun, s. 214.

³⁰ İbn Haldun, s. 91.

2.4.2. Asabiyet kavramı

Asabiyet; aralarında akrabalık bağı bulunan toplulukların birbirlerini koruma ve haklarını savunma noktasında göstermiş oldukları dayanışma ruhudur.³¹ İbn Haldun'un asabiyet teorisine baktığımızda ise birlikte hareket etme ve ortaklaşa davranmayı esas alan her türlü yakınlığı asabiyet kavramı içerisinde görmektedir. İbn Haldun asabiyeti nesep asabiyeti ve sebep asabiyeti olarak ikiye ayırmıştır. Nesep asabiyeti kan bağına dayanırken, sebep asabiyeti ise himaye, hısımlık, azatlık, din gibi sebeplere dayanmaktadır. Cahiliye döneminde sıkça karşımıza çıkan bu kavram o dönemde kabilelerin omurgasını oluşturmaktadır. Belli başlı bir devletten yoksun olan ve her kabilenin başına buyruk yaşadığı o dönemde asabiyet kavramı kabilelerin varlığının ve gücünün en önemli teminatıdır. Ancak o dönemdeki asabiyet kavramına bakıldığında, himaye edilecek kişide aranan asıl kıstas zalim ya da mazlum olması değil, gerçekten o kabileye mensup olup olmamasıdır. Bu ölçüt de birçok adaletsizliği beraberinde getirmiştir.³² “*Asabiyet/kavmiyet davasına kalkan, onu yaymaya çalışan, bu dava yolunda mücadele eden ve ölen bizden değildir.*”³³ buyuran Peygamberimiz haksızlık ve adaletsizliklere sebep olan cahiliye asabiyetini yasaklamış, dayanışma ve birlikteliği ifade eden asabiyeti ise hoş karşılamıştır.

İbn Haldun, bir Peygamberin başlangıçta ilahi davetini yayarken nesep asabiyetinin gücü ile desteklenmesi gerektiğini, tebliğin gönüllere yerleştikten sonra ise artık nesep asabiyetine ihtiyacın kalmayacağını ve inanç temelli sebep asabiyetinin kuvvetinin artacağını belirtmektedir. Peygamberimiz de haksızlık ve adaletsizliklere sebebiyet vermediği noktada nesep asabiyetini İslamiyet'in yayılması noktasında etkili bir şekilde kullanmıştır. Zira Risalet Döneminde İslamiyet'in bu kadar etkili yayılmasında ve Peygamberimizin can güvenliği noktasında Kureyş asabiyetinin önemli bir rol oynadığı inkâr edilemez bir gerçektir.³⁴

Asabiyet muhtevası itibarıyla birçok alanda etkili olmaktadır. Asabiyetin etkili olduğu bu noktalardan birisi insanın kendisini güvende hissetme ihtiyacıdır. Bu ihtiyaç sadece dışarıdan gelecek tehlikelere karşı değil, toplumsal huzurun sağlanması noktasında da gereklilik barındırmaktadır. Toplumsal düzeni sağlamanın temel gerekliliği sağlıklı bir

³¹ Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1991, III, s. 453.

³² İbn Haldun, s. 95.

³³ Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, Sünenu Ebû Dâvud, Mektebetu İbn Hazm, Dimeşk, 2004, Edeb 121.

³⁴ İbn Haldun, s. 96.

devlet otoritesinin olmasıdır. Devlet bireyleri dış tehlikelere karşı korurken aynı zamanda birbirlerine karşı da haklarını savunan ve güvenliklerini sağlayan bir mekanizmadır.³⁵ Bu noktada insanlar arasında adil ve güçlü bir otoritenin temeli de güçlü bir asabiyete dayanmaktadır. Her asabiyyetin nihai hedefi mülk sahibi olmaktır. Yani devletleşmektir. İbn Haldun'a göre asabiyet, yani topluluk içindeki dayanışma ve birlik, bir toplumun güç kazanmasının ve sonunda devlet kurmasının anahtarıdır. Asabiyyetin güçlü olduğu bir toplum, gerekli koşulları sağladığında, yani ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda yeterli olgunluğa eriştiğinde, kaçınılmaz olarak bir devlete dönüşür. Bu süreçte asabiyet, toplumsal düzeni ve istikrarı sağlayarak, toplumun ilerlemesini ve kalkınmasını da destekler. Dolayısıyla gerekli gücü bünyesinde barındıran ve uygun şartları yakalayan her asabiyyetin ulaşacağı nokta devlettir.³⁶

Asabiyyetin kırsalda doğduğunu ve şehirde öldüğünü ileri süren İbn Haldun, zorlu yaşam şartlarıyla mücadele ederken ve sürekli bir teyakkuz halinde hayat yaşarken birbirine muhtaç olan bedevî halkın arasındaki asabiyet duygusunun zirve noktada olduğunu ifade etmektedir. Düşünürün bedevîlikten kastı özelde çölde yaşayan Arapları, genelde ise dünyanın neresinde olursa olsun toplumların ilk halini yani gelişmemiş halini ifade etmek için kullanılmıştır. Aynı şekilde hadarîlik kelimesi de kültür ve medeniyet anlamına gelerek şehir hayatını ifade etmektedir.³⁷ Bedevîlikteki bu asabiyet duygusu o toplumun gelişmesinin, ilerlemesinin, mülk sahibi olmasının ve mülkünü elde tutmasının en büyük dayanağı olmaktadır. Şehirlerde refah ve rahatın bollaşmasıyla birlikte toplumun ahlâki özelliklerinde çözülme meydana gelerek kişisel menfaatlerin ön plana çıkmasıyla birlikte asabiyet yok olmaya yüz tutmuşken, şehirlerden daha küçük yerleşim yerleri olan kasaba, köy ve kırsallarda toplumsal menfaat ön planda olduğundan asabiyet varlığını etkili ve devamlı bir şekilde göstermektedir. Bugün hala bazı bölgelerdeki kabile, aşiret ve ailelerde asabiyet duygusu etkin bir şekilde varlığını gösterirken, bu asabiyet devlet kurma gücüne sahip olmayıp aile/kabile bireyleri arasındaki dayanışma duygusu üzerinden ilerlemektedir.³⁸

³⁵ İbn Haldun, s. 115.

³⁶ İbn Haldun, s. 350.

³⁷ İbn Haldun, s. 105.

³⁸ İbn Haldun, s. 99.

2.4.3. Bedevîlik ve Hadarîlik kavramları

Arapça ‘‘bedavet’’ kelimesiyle karşılık bulan ‘‘bedevîlik’’ başlamak, önce gelmek, çöl ve sahralarda yaşamak gibi anlamlara gelir. İstilahta ise çöl ve sahralarda göçebe bir hayat yaşayan Araplara verilen isimdir. Bedevîliğin zıttı olan ‘‘hadarîlik’’ ise şehirlerde yerleşik hayat yaşayan Arapları tanımlamaktadır.³⁹

İbn Haldun’un görüşlerini temellendirirken kullandığı umrân ilminin merkezinde bulunan kavramlardan bir diğeri bedevîlik ve hadarîliktir. İbn Haldun’a göre bedevîlik, özelde çölde yaşayan Arapları, genelde ise dünyanın neresinde olursa olsun toplumların ilk halini yani gelişmemiş halini ifade etmek için kullanılmıştır. Aynı şekilde hadarîlik de gelişmişlik, kültür ve medeniyet anlamlarına gelmektedir. Bu noktada umrânı, bedevî umrân ve hadarî umrân olarak ikiye ayıran İbn Haldun bedevîliği toplumsal hayatın başlangıcı, hadarîliği ise bedevîliğin gelişmesi ve olgunlaşmasıyla oluşan müteakip toplumsal yapı olarak görmektedir.⁴⁰ Bedevî toplumları insanlığın ilk ve saf hali olarak kabul eden İbn Haldun, çöl ve vahalarda konargöçer olarak yaşayan bedevî kabilelerin doğal kaynaklara ve çevresel koşullara bağlı olarak hareket ettiklerini ve ihtiyaçlarını karşılayabildikleri sürece belirli bölgelerde kaldıklarını belirtmektedir.

İhtiyaçlar hiyerarşisinde zaruri ihtiyaçlar, kemali ve hâci ihtiyaçlardan önce gelmektedir. İnsanlar lüks ihtiyaçlardan önce lazım ve zaruri olan ihtiyaçlarını temin etmeye çalışır. Zaruri ihtiyaçlarını elde ettikten sonra artık lüks ve refaha ulaşmak isteyeceklerdir. İşte bedevîliğin toplumsal hayatın başlangıcı olması buradan gelmektedir. Her bedevîliğin nihai amacı refaha ve rahata yani hadarîliğe ulaşmaktır. Dolayısıyla hadarî şehir halkının kökenine bakıldığında mutlaka bedevîlik çıkacaktır. İbn Haldun Mukaddime’de bu konuya şöyle temas etmektedir; ‘‘Bedevîliğin, hadarîliğin aslı olduğuna ve ondan önce geldiğine dair bize şahitlik eden hususlardan biri şudur: Biz, herhangi bir şehrin halkını ele alıp inceleyecek olursak, bunların çoğunun evveliyatlarının o şehir civarında bulunan bedevî halka dayandığını, ellerinin genişlemesi üzerine şehre gelip yerleştiklerini, şehirde var olan refaha ve rahata yöneldiklerini görürüz. Bu hadarîlik ahvalinin bedevîlik ahvalinden doğduğunun ve hadarîliğin kökünün bedevîlikte olduğunun delilidir.’’⁴¹ Zaruri ihtiyaçlarını karşılayan bedevî topluluklar ilk zamanlarda sadece geçici barınaklar inşa ederken zamanla köy ve kasabalar kurarak hadarîlik yolundaki ilk adımı

³⁹ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri İbn Manzûr, Lisanü'l Arab, Dar Sader, Beyrut, 1993, C. I, s. 328.

⁴⁰ İbn Haldun, s. 105.

⁴¹ İbn Haldun, s. 326.

atmaktadırlar. Burada yapacakları iş bölümü ve sarf edecekleri emek nispetinde elde edecekleri ürünler onların refahını artıracak, köy ve kasabalarındaki umrânı çoğaltacaktır. Temel ihtiyaçları karşılamak üzere başlayan bu yolculuk, elde edilen fazla ürünler sayesinde servet ediniminin temelini oluşturmakta, hadaretin köklerini sağlamlaştırarak insanların yaşamlarında kalıcı bir değişikliğe yol açmaktadır.⁴²

Ayrıca burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da toplumların ekonomik gelişmişlikleri ve kazanç yolları ile yaşam şekilleri arasındaki ayrılmaz bir bağ bulunmasıdır. Bir toplumun yaşam şekli ihtiyaçları üzerinde, ihtiyaçları ise ekonomik faaliyetleri üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Örneğin, hayvancılıkla uğraşan bedevîler yün, deri veya et gibi ham maddeler üretirler. Ancak, bu ham malların günlük ihtiyaçlarını karşılaması ve daha yüksek katma değerli ürünlere dönüşebilmesi için işlenmiş mallara gereksinim duyarlar. İşte bu noktada hadarîler devreye girer. Hadarîler, şehir yaşamının getirdiği imkânlarla birlikte zanaat ve ticaret alanında daha gelişmiş bir yapıya sahiptir.⁴³ Şehirlerdeki zanaatkârlar, bedevîlerin ürettiği ham maddeleri işleyerek daha değerli ve kullanışlı ürünlere dönüştürürler. Örneğin, yünü kumaşa dönüştürürler, deriyi ayakkabı veya çanta yaparlar. Bu işlenmiş mallar hem bedevîlerin ihtiyaçlarını karşılamakta hem de daha yüksek bir ekonomik değere sahip olmaktadır. Bu durum, bedevîleri ekonomik olarak hadarîlere bağımlı hale getirir. Bedevîler, ürettikleri ham maddeleri satmak ve karşılığında işlenmiş mallar almak için şehirlerdeki hadarîlere ihtiyaç duyarlar. Bu bağımlılık, sadece ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir etkileşimi de beraberinde getirir. Bedevîlerin şehirlerle olan bu ilişkisi, onları ekonomik olarak daha da güçlendirerek çeşitli ürünlere erişimlerini kolaylaştırmaktadır.⁴⁴

Ekonomik olarak hadarîlere muhtaç olan bedevîler mülkiyete ulaşma noktasında ise sahip oldukları asabiyet duygusu ile hadarîlerin önüne geçmektedir. Asabiyet duygusu ile birlik ve beraberlik içerisinde yaşayan bedevî toplumlarında, bu dayanışma ruhunun beraberinde mülkiyeti getirmesi kaçınılmaz olmaktadır. Hadarîlikte olduğu gibi kendilerini koruyacak muhafızları, korunaklı şehirleri ve surları olmayan bedevîler her an saldırıya uğrayacaklarmış gibi teyakkuzda ve hazır olurlar. Kendilerinden başka canlarını emanet edecekleri ve güvenecekleri bir kimse olmadığı için bu onların cesaret duygularını

⁴² Ferhat Ateş ve Tuncer Utkan, “İbn Haldun'a Göre Toplum ve Şehir”, Journal of International Social Research, Cilt: 10, Sayı: 53, 2017, s. 216, 219.

⁴³ Mustafa Fayda, “Bedevî”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1992, V, s. 311, 312.

⁴⁴ İbn Haldun, s. 106.

artırmaktadır. Bu sebeplerle savaşçı bir karaktere bürünen bedevîlerin, güçlü bir asabiyetle birlikte mülkiyete ulaşmaları, bolluk ve refahın içerisinde cesaretleri ve mücadelecilik özellikleri zayıflayan hadarîlere nispetle daha kolay olacaktır.⁴⁵ Ayrıca mülkiyete ulaşmak kadar onu elde tutmak için de yine güçlü bir asabiyete ihtiyaç duyulmaktadır. Güçlü bir asabiyet, dış tehditlere karşı savunma yapabilmeyi, iç düzeni koruyabilmeyi ve mülkiyet üzerinde hak iddia eden diğer gruplarla başa çıkabilmeyi sağlamaktadır. İbn Haldun, tarihsel gözlemlerinden yola çıkarak, güçlü bir asabiyyetin olmadığı durumlarda mülkiyyetin kolayca el değiştirebileceğini veya kaybedilebileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla, mülkiyyetin korunması, bir toplumun içsel dayanışma ve birlikte hareket edebilme yeteneğine, yani asabiyyete, bağlıdır. Bu bağlamda, asabiyyetin zayıfladığı veya kaybolduğu durumlarda, mülkiyyetin korunması zorlaşır ve toplumda istikrarsızlık baş gösterebilir. Güçlü bir asabiyyet, toplumsal bütünlüğü sağladığı gibi mülkiyyetin sürekliliğini de güvence altına alır. Bu, sadece bireysel mülkiyet için değil, aynı zamanda toplumsal ve devlet mülkiyeti için de geçerli olmaktadır. İbn Haldun'un bu görüşü, toplumsal dayanışma ve birlikteliğin ekonomik ve siyasi istikrar üzerindeki etkisinin de anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.⁴⁶

İbn Haldun, bedevîlerin hayır işlemeye hadarîlerden daha yatkın olduklarını belirtirken, bunun temel nedenini yaşam tarzlarına bağlamaktadır. Bedevîler, genellikle kırsal ve göçebe bir hayat sürerler ve zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için doğrudan doğayla iç içe yaşarlar. Bu yaşam şekli, onları dünyevi arzulardan ve maddi hırslardan uzak tutmaktadır. Temel ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanan bu yaşam tarzı, onların saf ve temiz yaratılışlarını korumalarını sağlar. Buna karşın, hadarîler, şehirlerde yaşayan ve refah içerisinde olan insanlardır. Şehir hayatı, bolluk ve lüks ile karakterize edildiğinden İbn Haldun'a göre, hadarîler bu refah içerisinde zevk ve sefaya dalarak dünyevi arzulardan kendilerini alıkoyamazlar. Bu durum, onların nefislerinin çeşitli çirkin huy ve davranışlarla kirlenmesine yol açmaktadır. Şehir hayatının sunduğu konfor ve lüks, bireyleri maddi hazlara ve dünyevi arzulardan tatmin olmaya iter, bu da onların manevi ve ahlâki değerlerden uzaklaşmalarına neden olmaktadır.⁴⁷

Genel olarak bakıldığında, İbn Haldun'un görüşlerini şekillendirirken, temele koyduğu umrân ilmini bedevîlik ve hadarîlik kavramları üzerinden kullandığı ve

⁴⁵ İbn Haldun, s. 330.

⁴⁶ Ömer Özdiç, "İbn Haldun'a Göre Bedavet ve Hadaret'te Fert Toplum İlişkisi", Bisav Bülten Dergisi, Sayı: 62, 2006, s. 71, 72.

⁴⁷ İbn Haldun, s. 330.

toplumların gelişmişlik seviyeleri, ekonomik faaliyetleri, asabiyet durumları, ahlâki tutum ve davranışları gibi konuları da bedevîlik ve hadarîlik üzerinden değerlendirdiği görülmektedir. Umrânı, bedevî umrân ve hadarî umrân olarak ayıran İbn Haldun böylece, özelliklerini önceden açıkladığı bedevîlik ve hadarîlik kavramlarıyla net bir çerçeve çizerek toplumsal yapıları özgün bir şekilde tanımlandırmıştır.

3. İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

3.1. İktisadi Faaliyetlerin Zorunluluğu

Allah insanı yaratmış ve onu halife tayin ederek yeryüzüne göndermiştir.⁴⁸ Yeryüzünde yaratılan her şeyi ise insanın istifadesine sunmuştur.⁴⁹ İbn Haldun'a göre insanın iktisadi faaliyette bulunması, onu diğer canlılardan ayıran temel özelliklerden biridir. İnsanların yaşamak ve ihtiyaçlarını karşılamak için üretim ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlere girişmesi, onların hem bireysel hem de toplumsal gelişimlerini sağlayarak insanın doğasını ve toplumsal yapısını şekillendirmektedir. İnsan fitrat olarak gıda, giyinme, barınma gibi temel ihtiyaç maddelerine muhtaç olarak yaratılmıştır. Ancak bu muhtaçlık diğer canlıların ihtiyaçlarından farklılık arz etmektedir. İnsan doğada ham olarak bulunan bu ihtiyaç maddelerini diğer canlılar gibi doğrudan faydalanacak durumda yaratılmadığından, bu maddeleri belirli işlemlerden geçirerek kullanımına uygun hale getirmek zorundadır. Bu noktada Allah (c.c.) gönderdiği nimetleri işleyerek istifade etmesi için insanı ihtiyaç duyacağı akıl, kudret ve kabiliyetlerle donatmıştır. İnsanın aklı, nimetleri nasıl kullanacağını ve geliştireceğini belirlerken kudret, insanın doğayla etkileşime geçmesini ve çevresini dönüştürmesini sağlar. Kabiliyet ise insanın zanaat, sanat, bilim ve teknoloji gibi alanlarda kendini göstererek çevresini ihya etmesine olanak tanımaktadır.⁵⁰ İbn Haldun, Allah'ın insana bu kabiliyetleri vermesindeki hikmetin, insanı yeryüzünde halife tayin etme muradının tecellisine yönelik olduğunu ifade etmektedir. Zira Allah insanların hayatlarını idame ettirmeleri için iktisadi faaliyette bulunmaları, farklı meslek dallarında uzmanlaşarak birbirlerine muhtaç olmaları ve bu vesileyle de toplumsallaşarak yeryüzünü imar etmelerini murad etmektedir.⁵¹

İnsanın toplumsallığı zorunlu bir olgu olarak kabul edilir, çünkü insanın yaşamını sürdürmek için gerekli olan tüm ihtiyaçlarını tek başına üretme imkânı yoktur. Bu ihtiyaçlar sadece yiyecek ve barınma gibi temel gereksinimleri değil, aynı zamanda güvenlik, eğitim ve sağlık gibi daha karmaşık ve toplumsal hizmetleri de içermektedir. İbn Haldun, *“İnsan için cemiyet zaruridir.”* görüşünü ortaya atarak insanın toplumsallığa muhtaç olduğunu ileri sürmektedir. İnsanların toplum içinde yaşamaya ihtiyaç duymalarının başlıca nedeni, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için başkalarının ürettiklerine bağımlı olmalarıdır. Örneğin, bir çiftçi yiyecek üretebilir, ancak tarım aletleri imal etmek,

⁴⁸ Bakara, 2/30.

⁴⁹ Casiye, 45/13.

⁵⁰ Kozak, s. 33.

⁵¹ İbn Haldun, s. 214.

barınak inşa etmek veya giysi yapmak için demirci, marangoz ve terziye ihtiyaç duyar. Bu karşılıklı bağımlılık, insanların bir arada yaşamalarını ve iş birliği yapmalarını zorunlu kılmaktadır. İbn Haldun, insanların bu sosyal yapıyı oluşturmalarının, medeniyetlerin temel taşı olduğunu belirtmektedir. İbn Haldun'a göre, toplumsal yaşam iş bölümü ve uzmanlaşma ile mümkündür. Her birey, toplumun ihtiyaç duyduğu belirli bir alanda uzmanlaşır ve bu alandaki üretimi ile topluma katkıda bulunur. Bireyler sadece başkalarının ürettiklerinden faydalanmakla kalmaz, aynı zamanda kendi üretim faaliyetleri ile topluma katkıda bulunur. Bu karşılıklı bağımlılık, toplumsal sorumluluğu beraberinde getirir. Bireyler, sahip oldukları yetenek ve beceriler doğrultusunda üretim yaparak, toplumun ihtiyaçlarını karşılamada rol oynarlar. Bu şekilde, herkesin birbirine olan bağımlılığı, toplumsal dayanışmayı ve birliği güçlendirir.⁵²

İbn Haldun'a göre Allah (c.c.) *“ Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah'ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz. ”*⁵³ buyurarak insanı rızık kazanmak amacıyla ticari faaliyetlere yönlendirmektedir.⁵⁴ Ancak bu ticaretle alakalı da *“ Allah'ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah bozguncuları sevmez. ”*⁵⁵ buyurarak dünya ve ahiret menfaati arasındaki dengeyi gözetmesini emretmiştir. İbn Haldun'un iktisadi görüşleri alanında çalışmalar yapan Kozak'a göre İbn Haldun açısından din ve dünya birbirine bağlı ve lazımdır. Biri diğeri olmadan eksik kalır. Örneğin din olmadan ticaretin mahiyeti, önemi, usul ve kaideleri bilinemez ve insanlar kendi tesis edecekleri adaletten uzak, eksik ve sınırlı kaidelerle dünyalarını ziyan edeceklerdir. Aynı şekilde ticaret olmadan ise insan maddi ihtiyaçlarını karşılayamayacak, yaşamını sağlıklı bir şekilde sürdüremeyecek ve hac, zekât, sadaka gibi mali ibadetlerden mahrum kalacaktır. Bu açıdan bakıldığında, ihmal edildiğinde din ve dünya hayatının sıkıntıya gireceği aşikâr olduğu için iktisadi faaliyetlerin ilk aşaması olan rızık kazanma boyutunda bu işlerle uğraşmanın, insanın hayatında önemli bir yeri bulunmaktadır.⁵⁶

Umrân ilmi başlığı altında da bahsedildiği üzere toplumsal olaylar birbirine sıkı sıkıya bağlı olup, herhangi birinde oluşacak değişimin diğerleri üzerinde de belirleyici rol

⁵² İbn Haldun, s. 214.

⁵³ Cuma, 62/10.

⁵⁴ İbn Haldun, s. 693.

⁵⁵ Kasas, 28/77.

⁵⁶ Kozak, s. 36.

oynayacağı aşikârdır. Toplumun bir yönündeki değişimin diğerleri üzerinde belirleyici bir etki yaratabileceğinin kabul edilmesi, İbn Haldun'un toplumsal dinamikler ve olaylara bakışındaki bütüncül yaklaşımının önemini gözler önüne sermektedir. Bu toplumsal dinamiklerden en önemli ve etkili olanı da iktisattır. İbn Haldun kurucusu olduğu umrân ilmi ile, toplumsal dinamikler arasındaki etkileşim ve değişimleri şeffaf ve isabetli bir biçimde analiz etmiştir. Onun metodolojisi, medeniyetlerin yükseliş ve çöküşlerini incelemeyi ve ekonomik faaliyetlerin toplumsal değişimler için belirleyici bir unsur olduğunu vurgulamak üzerine kurgulanmıştır. İbn Haldun ticaret, tarım ve sanayi gibi ekonomik uğraşların toplumsal yapı üzerinde geniş kapsamlı bir etkiye sahip olduğunu ve ekonomik refahın, toplumsal birlikteliği olumlu yönde destekleyerek medeniyetlerin yükselişine katkıda bulunabileceğini, ekonomik gerilemenin de toplumsal sorunlara yol açarak gerileme ve çöküşe neden olabileceğini ifade etmektedir. Bu yönüyle İbn Haldun'un, iktisadi faaliyetlerin toplumsal olaylar üzerindeki etkisine bu kadar kapsamlı ve sistematik şekilde dikkat çeken ilk düşünür olduğu iddia edilmektedir.⁵⁷

3.2. Mülkiyet

Mülkiyet, İslam hukuku terminolojisinde milk kavramının bünyesinde bulunan bir kavramdır. Mülkiyeti tek başına açıklamaya çalışmak mana olarak dar ve eksik kalacağından mülkiyeti de kapsayıcı milk kavramını tanımlayarak başlamak en doğrusu olacaktır. Mülkiyet ifadesi olarak kullanılan milk, mutlak aynı haklarla birlikte sınırlı aynı hakları da ifade eden, yani sahip olmanın bütün hallerini içine alan bir kavramdır.⁵⁸ İslam hukukunda kişilerin eşya üzerindeki hak ve yetkileri *milk*, *hukuk* ve *ibaha* olarak üçe ayrılmaktadır. Bu yetkilerden en güçlü olanı ise milktir. Milkin alt türü olarak mülkiyete karşılık gelen başlık ise *milkü'l-ayn ve'l-menfaa*'dır. Günümüz hukuk terminolojisinde "property" kavramıyla ifade edilen mülkiyet, kişinin eşya üzerindeki en geniş hak ve yetkilerini ifade eden aynı haktır. Kişi bu hak ile sahip olduğu eşyayı, bulundurma, kullanma, devretme, rehin bırakma veya zayi etme gibi birçok hakka sahip olmaktadır.⁵⁹

İbn Haldun'un mülkiyet tanımına bakıldığında emek kavramının temele alındığı görülmektedir. İbn Haldun'a göre bireyler, emek ve çabalarıyla Allah'ın kendilerine bahsettiği imkânları kullanarak hayatlarını sürdürmeye ve ihtiyaçlarını karşılamaya

⁵⁷ Kozak, s. 38.

⁵⁸ Hasan Hacak, "Mülkiyet", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2020, XXXI, s. 541.

⁵⁹ Hacak, s. 62, 63.

çalışırlar. İnsan fitratı bazı temel ihtiyaçlara muhtaç olarak yeryüzüne gönderilmiş ve yeryüzü de onun istifadesine sunulmuştur. ‘ ‘ Ayrıca O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lütuf olarak emrinize vermiştir. Bütün bunlarda düşünenler için işaretler vardır. ’ ’⁶⁰ ayetinde belirtildiği gibi Allah (c.c.) tarafından tüm insanların ortak istifadesine sunulan bu nimetler; kazanmak, işlemek/ihya etmek, sahip çıkmak, korumak v.b. eylemler suretiyle emek sarf eden kimsenin mülkiyetine geçmektedir. Emek sonucunda bir kimsenin mülkiyetine giren mal ise artık bir başkasının eline geçmemektedir. Bu noktada insanın emek sarf ederek elde ettiği ve diğer insanların da kullanmak için bedel ödemek zorunda olduğu her şeyi mülkiyet olarak tanımlandıran İbn Haldun, emeksiz elde edilen mallar noktasında da örneğin; yağmur suyu ile sulanan bir tarladan bol mahsul almak gibi durumların geçici ve kısmi olduğunu, miras gibi yollarla elde edilen malda da yine murisin bir emeği olduğunu ifade etmektedir.⁶¹ İslam hukukunda toprak mahsullerinin zekâtı belirlenirken emek verilen mahsulden 1/20 oranında zekât almak, İbn Haldun’un mülkiyet noktasında emeğe verdiği değerin en önemli dayanağıdır.⁶² Zira bu ilke ile zekât gibi özellikle toplumsal anlamda birçok faydası bulunan önemli bir ibadette dahi insanın emeği görmezden gelinmemiştir. Ayrıca emek, mülkiyetin değerini artıran bir faktör olarak da ortaya çıkmaktadır. İbn Haldun, emekle işlenen malların, işlenmemiş ham mallara kıyasla daha yüksek bir ekonomik değere sahip olduğunu belirtmektedir. Modern iktisatta *katma değer* kavramına karşılık gelen bu durum, işlenmiş ürünlerin pazar değerinin daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, ham tarım ürünleri, emekle işlendiklerinde (örneğin, buğdayın una dönüştürülmesi) daha değerli hale gelir. Bu da emeğin ekonomik süreçlerdeki önemini artırmaktadır.⁶³

İbn Haldun mülkiyetin korunmasının toplumsal düzen ve istikrar açısından önemine vurgu yaparak bu konunun dinin korunmasını esas kıldığı alanlardan biri olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁴ Bununla birlikte mülkiyet, mâlike eşya üzerinde iki temel hak kazandırmaktadır. Birincisi eşya üzerinde hak sahibinin mutlak bir tasarrufunun bulunmasıdır. Böylelikle kişi tasarrufundaki malı üzerinde kullanma, değiştirme, yok etme, tüketme ve elden çıkarma gibi haklara sahip olmaktadır. İkinci özellik ise; hak sahibine verilen bu yetkinin haricinde eşya üzerinde üçüncü şahıslara karşı korunma özelliği

⁶⁰ Casiye, 45/13.

⁶¹ İbn Haldun, s. 693.

⁶² Abdullâh b. Mahmûd Mevsîlî, El-İhtiyar Metni el-Muhtar li’l-Fetva, çev. Celal Yeniçeri, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 103.

⁶³ Erdal M. Ünsal, İktisada Giriş, BB101 Yayınları, Ankara, 2016, s. 465.

⁶⁴ İbn Haldun, s. 417.

barındırarak başkalarının müdahalesi engellenmektedir.⁶⁵ Hz. Peygamber'in Veda Hutbesindeki *"Ey insanlar! Bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay, bu şehriniz Mekke nasıl kutsal bir şehir ise canlarınız, mallarınız, namus ve şerefınız de öylece mukaddestir, her türlü tecavüzden korunmuştur."*⁶⁶ mesajı, ilahi bir ilke olarak mülkiyetin korunmasının temel güvencelerinden biri olmuştur. Yine *"Her bir Müslümanın diğer bir Müslümana malı, kanı ve ırzı haramdır."*⁶⁷ , *"Müslüman bir kimsenin malı gönül rızası olmadan helal olmaz."*⁶⁸ gibi hadislerde malın korunması esas alınmış, *"Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir."*⁶⁹ ayeti ile de mülkiyete karşı yapılan tecavüzlerin cezası belirlenmiştir. İslam hukuku mâlike mülkünü koruma noktasında gücünün yettiği oranda, öldürme pahasına da olsa, koruma yetkisi vermekte ancak kamu hukukunun sınırlarına da riayet etmek şartı sunmaktadır.⁷⁰

İbn Haldun, fikirlerinin sistematüğini oluşturan umrân ilmi ile bedevîlik ve hadarîlik özelinde mülkiyet kavramını harmanlayarak kendine has bir şekilde tasvir etmiştir. İbn Haldun, toplumların en ilkel, gelişmemiş hallerini ifade etmek için kullandığı bedevîliğin, nihai amacının mülkiyet yani hadarîlik/shehirleşme olduğunu savunmuş ve bu noktada mülkiyeti hadarîliğin bir gereği olarak ileri sürmüştür.⁷¹ Bedevî ve hadarî hayat yaşayan toplumların mülkiyet temelinde karakter ve özelliklerine bakıldığında bedevîlerin mülkiyete ulaşmak amacıyla daha savaşçı ve atılgan oldukları, dolayısıyla da kendilerini bu noktada geliştirdikleri görülmektedir. Aynı şekilde şehir hayatı yaşayan toplumlarda ise mülkiyetin getirdiği refah ile mücadeleci özelliklerini kaybettiklerinden sahip oldukları mülkleri korumak amacıyla, sur ve kaleler inşa ederek savunma ağırlıklı bir strateji güttükleri görülmektedir.⁷² İbn Haldun'a göre mülkiyet tarihsel olarak toplumları kentleşmeye yönelten en önemli etkenlerden biri olmuştur. Bireyler ve topluluklar mülk edindikçe, özellikle de arazi veya kaynaklar gibi değerli varlıklar edindikçe, sahip olduklarını etkili bir şekilde korumak ve yönetmek için genellikle kalıcı yerleşimler kurmaya çalışırlar. Güçlendirilmiş yapıları ve yoğunlaşmış nüfuslarıyla kent merkezleri,

⁶⁵ Recep Özdemir, İslam Hukukunda Mülkiyet, Hiperyayın, İstanbul, 2018, s. 117.

⁶⁶ Muhammed b. İsmâ'il Buhârî, Sahîhu'l Buhârî, Dâru İhyâi't-Turâi'l-Arabî, Beyrut, 2001, Hac 132.

⁶⁷ Ebu'l-Husayn Muslim b. el-Haccâc en-Neysâbüri Müslîm, Sahîhu Muslim, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007, Birr 32.

⁶⁸ Buhârî, İlim 9.

⁶⁹ Maide, 5/38.

⁷⁰ Özdemir, s. 120.

⁷¹ İbn Haldun, s. 350.

⁷² İbn Haldun, s. 389.

mülkleri istila, hırsızlık veya doğal afetler gibi dış tehditlere karşı korumak için doğal bir çözüm sağlar. Ayrıca, kentleşme mülk sahibi kişiler için çok sayıda avantaj da sunmaktadır. Şehirler, ticareti ve işgücünün uzmanlaşmasını kolaylaştıran ekonomik faaliyet merkezleri olarak hizmet vermektedir. Ayrıca şehirler sosyal etkileşim, kültürel alışveriş ve toplumsal örgütlenme için de fırsatlar sunulmakta, servet ve mülkiyetin korunmasına ve büyümesine katkıda bulunmaktadır.⁷³

İbn Haldun'un bu görüşlerinden hareketle mülkiyetin sadece ekonomik bir kavram değil aynı zamanda sosyal bir kavram olduğu söylenebilir. Mülkiyet sahibi olmak, bireylerin sosyal statüsünü ve gücünü artırmaktadır. Bu, toplumun genel refahını da artırır çünkü mülkiyet sahibi bireyler, ekonomik faaliyetlere daha fazla katılım sağlar ve bu da genel ekonomik büyümeyi destekler. Ayrıca, mülkiyetin korunması, adaletin sağlanması ve hukukun üstünlüğü gibi kurumsal faktörlerle de ilgili olduğundan, bu faktörler, toplumsal düzenin ve istikrarın sağlanmasında önemli rol oynadığı söylenebilir.

İbn Haldun'un mülkiyetin kazanılması ve korunması noktasında ilişkisinin olduğunu savunduğu bir diğer konu da asabiyettir. Haldun'a göre mülk insan için tabii bir olgudur. İnsanlar hayatlarını idame ettirebilmek için çalışmaya, emek sarf etmeye muhtaçtır. Tek başına verdiği emek tüm ihtiyaçlarını karşılama noktasında yeterli olmayacağı için, cemiyet ile iş birliği yapmak zorundadır. Birey cemiyet mensuplarıyla iş birliğinde bulunarak ihtiyacı olan malları elde eder. Bununla birlikte, toplumsallığın doğasında mallara sahip olma konusunda çatışma potansiyeli vardır. Bu çatışma, bireylerin başkalarının sahip olduklarına göz dikmesi ve onları elde etmeye çalışmasıyla ortaya çıkar ve toplum içinde bir çekişme durumuna yol açar. Bu noktada haksızlıkların önlenmesi, zulümlerin yaşanmaması için ve bireyin emek harcayarak elde ettiği mülkün korunması amacıyla koruyucu güç olarak devlet/hükümdar devreye girmektedir. Devletin düzeni ve adaleti sağlayabilmesi için toplumdaki diğer güçlerin üzerinde galip ve hâkim olması gerekmektedir. İşte bu hâkimiyet güçlü bir asabiyet ile mümkün olmaktadır. Hukukun üstünlüğünün sağlanması, adaletin temin edilmesi, ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesi, makul vergi politikaları uygulanması ve güvenliğin sağlanması, mülkiyetin korunması için devletin üstlenmesi gereken temel görevlerdir. Bu görevlerin yerine getirilmesi, toplumun ekonomik ve sosyal istikrarını sağlar ve kalkınmanın temellerini atar.⁷⁴

⁷³ İbn Haldun, s. 631.

⁷⁴ İbn Haldun, s. 418.

İslamiyet özel mülkiyet konusunda herhangi bir engel ya da yasak getirmemiş, ancak mülkiyetin kazanılmasından kullanılmasına kadar birçok alanda ilkeler belirlemiştir.⁷⁵ Allah (c.c.) “ *Allah’ın size verdiği helâl ve güzel rızıktan yiyip için ve eğer yalnız Allah’a kulluk ediyorsanız O’nun nimetine de şükredin.*”⁷⁶ ayeti ile mülkiyet elde ederken en temelde kazancın helal olması gerektiğini emretmektedir. Faiz, hırsızlık, gasp, rüşvet, kumar, tefecilik, fahiş fiyatla mal satmak gibi batıl kazanç yollarını ise haram kılarak insan emeğinin zayi edilmesine müsaade etmemektedir.⁷⁷

İbn Haldun mülkiyetin kaynağı olarak kazanç yollarını imaret (emirlik, siyasi ya da idari bir makam sahibi olmak), ticaret, zanaat ve çiftçilik olarak dört kısma ayırmaktadır. Ayrıca İbn Haldun kazanç yollarını, farklı bir bakış açısıyla, insan fıtratına uygun olup olmama noktasında değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre bazı meslekler tabii/fitri ve müspet olarak karşılanırken bazı meslek grupları ise insan fıtratına aykırı olarak nitelendirilmektedir. Helal ve fitri kazanç yollarından çiftçilik insanlığın atası Hz. Âdem’ e nispet edildiği için yer yüzündeki ilk meslek olarak görülmekte, zanaat ise genellikle bedevîlikten sonra şehirleşme ile gelişerek gayret ve ilim ile elde edilen, hadarîlerin sahip olduğu temel geçim kaynaklarından biri olarak görülmektedir.⁷⁸ Ticaret ise helal kazanç yollarından bir diğeridir. Kâr elde etmek amacıyla bir malın alınıp satılmasına ticaret denmektedir.⁷⁹ Ticaret bünyesinde; gasp edilme, dolandırılma, zarar etme gibi birçok tehlikeyi barındırdığından, İbn Haldun tüccarın bu gibi tehlikeler karşısında gözü açık, kurnaz, tuttuğunu koparan ve cesaretli olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu gibi özellikleri barındırmasından dolayı ahlâki olarak toplumun sahip olması gereken bazı özelliklerden yoksun kalabileceğini ifade eden İbn Haldun, İslam’ın belirlediği usul ve kaidelere uyulduğu müddetçe ticaretin de helal ve fitri kazanç yollarından olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰

İbn Haldun’un tabii geçim yollarından kabul ettiği lakin, suistimal edilmeye ve tabiatından uzaklaştırılmaya müsait olan mesleklerden biri de yöneticiliktir. İbn Haldun’a göre, yöneticilerin siyasi güçlerini kullanarak halkın mallarını zorla ele geçirmesi, adalet ilkesine aykırıdır. Bu tür uygulamalar toplumsal düzeni bozduğu gibi ekonomik faaliyetleri de olumsuz etkiler. Halkın mal güvenliğinin tehlikede olduğu bir ortamda, insanlar yatırım

⁷⁵ Özdemir, s. 75.

⁷⁶ Nahl, 16/114.

⁷⁷ Nisa, 4/29.

⁷⁸ İbn Haldun, s. 698.

⁷⁹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> (01.07.2024)

⁸⁰ İbn Haldun, s. 699.

yapmaktan ve ekonomik faaliyetlerde bulunmaktan çekinirler. Bu durum, ekonominin duraklamasına ve devletin gelir kaynaklarının azalmasına neden olur. Sonuç olarak, haksız yönetim uygulamaları toplumda güvensizlik ve huzursuzluk yaratır. Ancak adil bir yönetici için bu eleştirilerin geçerliliği olmamaktadır. Zira Hz. Peygamber ‘‘Adil devlet başkanı ve idareciler mahşer yerinde Allah’ın yüce lütfuna ve himayesine mazhar olacakların öncüleridir.’’⁸¹ buyurarak yöneticilikte adaletin önemli bir olgu olduğunu ve yerine getirildiğinde yöneticiye büyük faydalar sağlayacağını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra İbn Haldun, hizmet sektörünü de tabii geçim yollarından saymamaktadır. Buradaki gerekçesi ise kendi işlerini dahi yapmaktan aciz olan servet sahiplerine hizmet etmenin insan için tabii olan adamlık ve mertlik nazarından iyi bir şey olmadığı düşüncesidir. İbn Haldun'a göre, hizmet sektörü, servet sahiplerinin kendi işlerini yapamaması nedeniyle, onlara hizmet eden kişilerin toplumda saygın bir konumda olmadığını düşündürür. İnsan doğası gereği bağımsız ve kendi ayakları üzerinde durabilen bir birey olmalıdır. Hizmet sektöründe çalışanlar ise başkalarına bağımlı kalarak kendi yeteneklerini ve potansiyellerini tam anlamıyla kullanamazlar. İbn Haldun bu durumun, bireyin içsel değerlerini, onurunu zedeleyici bir yapıya sahip olduğunu ve fitratına ters olduğunu iddia etmektedir.⁸²

İbn Haldun’un tabii kabul etmediği bir diğer geçim yolu da define ve hazine aramaktır. Ziraat, ticaret, sanat gibi tabii yollardan rızkını kazanmaktan aciz olan aklı kıt kimselerin sahip olduğu; evvelki milletlerin hazinelerinin yer altında gizli bir şekilde çıkarılmayı beklediği düşüncesi insanları bu yola sevk etmektedir. Bu düşüncenin temelinde çalışmadan kolay para kazanma ya da zengin olma düşüncesi yatmaktadır. Ayrıca bu işe ayıracakları vakit ve sarf edecekleri emek de israf olmaktadır. Canlarını tehlikeye atmaları, kültürel mirasa verdikleri zarar da özellikle dikkatten kaçmamalıdır. Günlerce gizli saklı yapılan kazılardan sonra ellerine bir şey geçiremeyen bu kimseler, hazinenin büyüğü, mühürlü, tıslımlı olduğu gibi batıl düşüncelere kapıldıklarından dolayı İbn Haldun tarafından aklı kıt olarak nitelendirmektedir. Bu işin boş bir çaba olduğunu savunan İbn Haldun, eski milletlerin maddi miraslarının da aynı umrân gibi yer değiştirdiğini ve toprak altında kalmadığını iddia etmektedir.⁸³

İbn Haldun, mülkiyetin kazanılmasında ve korunmasında makam ve itibarın önemli bir rol oynadığını savunmaktadır. Makam sahibi bir kimsenin halkın üzerinde bir

⁸¹ Buharî, Edep 36.

⁸² İbn Haldun, s. 700.

⁸³ İbn Haldun, s. 702.

hâkimiyetinin bulunduğunu ve işlerini yaptırırken bu gücün etkisiyle çalışanların ya düşük fiyata ya da bedelsiz olarak çalışarak normal şartlardan daha fazla bir kâr elde ettiği belirtilmektedir. Normal bir insanın zengin olsa bile serveti ve işi oranında gücü ve etkisinin olduğunu savunan İbn Haldun, makam sahibi zengin ise servetinin doğal gücünden daha fazla bir güce sahip olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁴ İbn Haldun'un bu görüşü günümüz şartlarında değerlendirildiğinde örtüşen yanları olsa da bu durumun bazı noktalarda farklılık arz ettiği görülmektedir. Zira genel olarak makam sahibi insanların hizmetinde bulunan kimseler bedelsiz de çalışsalar, hak ettikleri ücretlerden daha az da talep etseler mutlaka bir menfaat beklentisi ve talebi içinde olmaktadır. Bu noktada makam sahibi bir kimsenin asr-ı saadet döneminde yaşanan şu hadiseye göre hareket etmesi gerekmektedir. *“Rasulullah s.a.s. Ezd kabilesinden İbnül Lutbiyye adında bir adamı zekât memuru yapmıştı. Bu kimse, vazifesini yapıp Medine'ye geldiği zaman: “Şu sizin (zekât) malınız ve bu da bana hediye verilmiştir” dedi. Bunun üzerine Rasulullah s.a.s. minberin üzerinde ayağa kalkıp Allah'a hamd etti ve O'na övgüde bulundu. Sonra da: Allah'ın beni görevlendirdiği bir işte ben sizden birisini görevlendiriyorum sonra da gelip bu sizin malınız bu da bana hediye verildi diyor! Eğer sözünde sadık ise babasının ya da anasının evinde otursaydı ona bu hediye gelseydi ya! Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz zekât malından hakkından fazla bir şeyi alırsa bu aldığı şey kıyamet gününde boynuna dolanmış bir şekilde Allah'ın huzuruna çıkar. Sizden biriniz aldığı hayvan deve ise boynunda böğüre böğüre, sığır ise bağıra bağıra, koyun ise meleğe meleğe kıyamet gününde onu boynunda taşıyarak getirileceğini bilmez mi?”*⁸⁵ Çalışan karşısındaki makam sahibinden şimdi ya da geleceğe yönelik bir beklenti içerisinde olduğundan bu toleransı sağlamaktadır. Herhangi bir makamı olmayan bir insana yapılmayan kolaylığın makam mevki sahibi kişilere yapılması buradaki niyeti aşikâr etmektedir.

*“ Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harcayarak) ahiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi sen de iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez.”*⁸⁶ ayetinde de işaret edildiği üzere İslamiyet'te malın nereden kazanıldığı kadar nereye harcanacağı konusu üzerinde de durulmaktadır. Nisap miktarı üzerinde malı bulunup gerekli şartları taşıyan müminler zengin kabul edilerek zekât, hac, kurban gibi mali ibadetlerden sorumlu

⁸⁴ İbn Haldun, s. 705, 706.

⁸⁵ Müslim, İmare 26.

⁸⁶ Kasas, 28/77.

tutulmaktadır.⁸⁷ Toplumsal birliktelik ve kalkınmayı olumlu yönde destekleyen farz ve vacip olan bu ibadetlerin yanı sıra sınırı ve şartı olmayan sadaka ibadeti ile de insanların mallarını Allah yolunda harcamaları, maddi ve manevi birçok konuda insanların ihtiyaçlarını gidermeleri teşvik edilmektedir. İslamiyet'te mülkiyet sahibi olmanın önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Fakat insanın fitratında bulunan sahiplik duygusu ve mal sevgisini kontrol altında tutmak esas kılınmıştır. Zekât, sadaka gibi mâli ibadetlerle bu duygunun törpülenmesi ve malın amaç haline getirilerek hayatın merkezine konulması değil, dünyada ve ahirette mutluluğa ulaşmak için bir araç olduğunun bilinmesi amaçlanmaktadır.⁸⁸ İbn Haldun ise bu konuya yardım yapılacak insanlar açısından yaklaşıp, âlimler, salihler ve ihtiyaç sahibi kimselere ikramda bulunulmasının herhangi bir çıkar gözetme amacından uzak olduğunu iddia etmiş ve iyi hasletlerde yarışmanın mülkün alâmetlerinden olduğunu savunmuştur.⁸⁹

Ayrıca İbn Haldun, bedevî ve hadarî toplumların maddi ve manevi olarak farklı yaşantı ve ahlâki yapıda bulunduğunu ifade ederek kırsalda yaşayan milletlerin kazanç ve mülkiyet bakımından imkânlarının yetersiz olduğunu ve ihtiyaçlarını karşılarken az ile yetinmeyi huy haline getirdiklerini ifade etmektedir. Bu özellikleri ile bedevîler, bolluk ve refah içerisinde yaşayan şehir ve kasaba halkına kıyasla hayır işlemeye daha fazla düşkün olmaktadır. Bu görüşler ışığında İbn Haldun, kalpteki mal sevgisini kontrol etme ve hayırda o malı tüketme noktasında bedevîlerin hadarîlere kıyasla daha faziletli olduklarını ifade etmiştir.⁹⁰ Bu görüşünü '*İnsan nesebinin değil, adetlerinin ürünü ve çocuğudur.*'⁹¹ sözü ile ifade eden İbn Haldun, aslında insanın alışkanlıklarını, konfor ve sahip olduğu imkânları kolay kolay terk edemediğini ve bu durumun insanın hayatına yön veren bir olgu olduğunu dile getirmektedir. Modern iktisatta davranışsal ekonomi ve karar teorisi bağlamında *status quo bias* (mevcut durumu koruma yanlılığı) ve *loss aversion* (kayıptan kaçınma) kavramlarıyla ifade edilen bu durum, insanların ekonomik kararlar alırken sadece rasyonel açıdan düşünmediğini, bu kararların temelinde psikolojik ve duygusal faktörlerinde etkili olduğunu savunmaktadır. Status quo bias kavramı, insanların yenilik veya değişim yerine sahip oldukları mevcut durumu korumaya meyilli olduklarını savunmaktadır. Status quo bias ile bağlantılı olarak loss aversion kavramı ise kaybetmenin

⁸⁷ Mevsîlî, s. 95.

⁸⁸ Özdemir, s. 87.

⁸⁹ İbn Haldun, s. 355.

⁹⁰ İbn Haldun, s. 272.

⁹¹ İbn Haldun, s. 700.

oluşturacağı mutsuzluğun kazanma sevincinden daha fazla olduğu düşüncesi temelinde insanların kaybetme, zarara uğrama potansiyeli barındırdığından yenilik ve değişimden kaçınarak mevcut durumlarının devamından yana refleks gösterdiklerini ifade etmektedir.⁹²

3.3. Emek

İbn Haldun emeğin iktisadi faaliyetler üzerindeki rolünü vurgulayarak iş gücünün, toplumsal ve ekonomik gelişim süreçlerinde ne denli önemli bir etkisi olduğuna dikkat çekmiştir. İbn Haldun'a göre, emek yalnızca maddi üretim süreçlerinde değil, aynı zamanda medeniyetin gelişiminde ve toplumsal yapının şekillenmesinde de belirleyici bir faktördür.⁹³ Bu bağlamda, emeğin değerini ve toplumsal refah üzerindeki etkisini incelemek, Haldun'un ekonomik düşüncesinin temel dinamiklerini anlamak için kritik bir öneme sahiptir.

3.3.1. İslamiyet öncesinde ve farklı medeniyetlerde emek

Antik Yunan ve Roma'da çalışma hayatına bakıldığında, emek genellikle yorucu ve zorlayıcı olduğu için istenmeyen bir uğraş olarak kabul edilmektedir. Bu toplumlarda, fiziksel güç gerektiren işler, özellikle çiftçilik ve hamallık gibi görevler, kölelere verilmekteydi. Bunun nedeni, fiziksel emeğin aşağı görülen ve özgür insanlara yakışmayan bir faaliyet olarak değerlendirilmesiydi. Öte yandan, yönetim ve ticaret gibi daha az fiziksel ama daha fazla zihinsel çaba gerektiren işler, özgür vatandaşlar ve soylular tarafından üstlenilirdi. Bu roller, daha prestijli ve saygın kabul edilirdi çünkü bu tür işlerde çalışanlar, toplumun ekonomik ve politik yapısında önemli yerlere sahipti. Yönetim ve ticarete çalışmak, bireylerin sosyal statülerini korumalarına ve hatta artırmalarına olanak tanıyordu. Bu iş bölümü, Antik Yunan ve Roma toplumlarının sosyal ve ekonomik yapısını yansıtmaktadır. Fiziksel emek, sosyal hiyerarşinin alt kademelerinde yer alan köleler tarafından üstlenilirken, üst kademelerdeki özgür vatandaşlar ve soylular, toplumun idari ve ticari işlerinde etkin rol oynuyorlardı. Bu ayrım, sadece iş gücü dağılımını değil, aynı

⁹² Daniel Kahneman ve Amos Tversky, Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 1979, 47 (2), s. 265.

⁹³ İbn Haldun, s. 693.

zamanda toplumsal sınıf ve statü arasındaki farkları da pekiştiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴

İbranilere bakıldığında ise çalışmayı ağır, ıstırap verici ve sıkıcı olarak gördüklerini söylemek mümkündür. İbranilerde çalışma, dini ve toplumsal bağlamda önemli bir yere sahip olmasına rağmen, günlük hayatın zorluklarının bireyler üzerindeki olumsuz etkileri her zaman söz konusu olmuştur. Çalışma, Tanrı'ya hizmet etmenin bir yolu olarak görülse de ağır iş yükü ve fiziksel zorluklar, zaman zaman bireylerin bu görevden hoşnutsuzluk duymasına neden olmuştur. İlk Hristiyanlarda ise tam tersi çalışmanın Hz. Âdem'in Cennette işlediği ilk günah sebebiyle insanlara bir ceza olarak verildiği, diğer yandan çalışarak hem bu cezanın yerine getirildiği hem de elde edilen kazancın ihtiyaç sahibi kimselerle paylaşarak Cenneti kazanmaya vesile olacağı inancı hakimdir.⁹⁵

Rönesans dönemi, insan aklının ve yaratıcılığının yüceltilmesiyle birlikte, çalışmanın ve emeğin değerini yeniden tanımlamıştır. Sanat, bilim ve edebiyatın gelişmesi, insanların entelektüel ve sanatsal çalışmalara daha fazla değer vermesine yol açmıştır. Bu dönemde zanaatkârlar ve sanatçılar, emeklerinin meyvelerini alarak daha fazla takdir edilmeye başlanmışlardır. Aynı zamanda, bireysel başarı ve yeteneklerin ön plana çıkması, emeğin kişisel bir değer taşımasına katkıda bulunmuştur. Reform hareketleriyle birlikte, emek ve çalışmanın dini ve ahlâki boyutu yeniden ele alınmıştır. Protestanlık, özellikle Kalvinizm, çalışmanın bir erdem olduğunu ve Tanrı'nın lütfunun bir göstergesi olarak görülebileceğini vurgulamıştır. "Protestan iş ahlâkı" olarak bilinen bu anlayış, bireylerin çalışkanlık ve disiplinle Tanrı'ya hizmet edebileceğini savunur. Bu, emek ve çalışmanın manevi ve ahlâki önemini artırmış ve bireylerin çalışmaya olan bakış açısını derinden etkilemiştir.⁹⁶

Sanayi İnkılabı, emek ve çalışmanın toplumsal ve ekonomik önemini köklü bir şekilde değiştirmiştir. Bu dönemde, makineleşme ve kitlesel üretim, iş gücüne olan talebi artırmış ve işçi sınıfının doğmasına yol açmıştır. Emek, artık sadece bireysel bir uğraş olmaktan çıkmış, geniş ölçekli ekonomik sistemlerin temel taşı haline gelmiştir. Sanayi İnkılabı ile emek, sanayinin ve ekonomik büyümenin temel unsuru haline gelmiştir. Üretim süreçlerinin hızlanması ve verimliliğin artması, emeğin ekonomik değerini önemli ölçüde

⁹⁴ Grey Cam, "Writing agrarian histories of the Roman world: seasonality and scale as tools of analysis", *International Labor and Working-class History*, Sayı: 93, 2018, s. 228, 229, <https://doi.org/10.1017/S0147547917000266>, (06.06.2024).

⁹⁵ Kozak, s. 64.

⁹⁶ Kozak, s. 65.

artırmıştır. Emek ve çalışma, toplumsal yapıyı ve sınıf ilişkilerini değiştirmiş, şehirleşme ve işçi sınıfının büyümesi gibi toplumsal dinamiklerde de büyük değişimlere yol açmıştır.⁹⁷

3.3.2. İslam hukukunda emek

Arapça karşılığı *sa'y* olan ve hayır, şer her alanda kesb ve kast ifade eden her davranış için kullanılan emek kavramı⁹⁸ ilk insan Hz. Âdem ile var olan ve varlığı dünya hayatı ile birlikte devam edecek olan bir olgu olmuştur. “ *Bunun üzerine “Ey Âdem!” dedik, “Bil ki bu senin de eşinin de düşmanıdır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın, yoksa mutluluğunu yitirirsin! Burada sana acıkmak da çıplak kalmak da yok. Yine burada susuzluk çekmezsin ve sıcaktan bunalmazsın”*”⁹⁹ ayeti ile dünya hayatının zorluk ve meşakkatten ibaret olduğu, mükâfat yurdu cennete nazaran burada hayatta kalmanın insanın emeğine bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca insanın yeryüzünü imar etmesi ve burada mamur bir hayat yaşaması ilahi kanunun insanoğlundan beklentileri arasındadır.¹⁰⁰ Allah’ın insanı yeryüzünde halife tayin etmesi ve onu üstün meziyetlerle donatması da bunun tecellisidir. Dolayısıyla insanın sahip olduğu akıl ve el becerisi nimetlerini kullanarak emek sarf edip çalışması kaçınılmaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰¹

İslam’da emek hem bireysel hem de toplumsal açıdan büyük bir öneme sahiptir. Çalışmak kişinin Allah’a (c.c.) kulluk vazifesi olarak kabul edilmektedir. “ *Boş kaldın mı hemen başka işe koyul*”¹⁰² ayeti kerimesi ile Allah (c.c.) insanın kendisine verilen nimetler için şükür, vaat edilen nimetler için de gayret göstermesini emretmektedir.¹⁰³ İnsan hem dünya hem de ahirette mutlu olabilmek için çalışmak zorunda olduğunun bilincinde olmalı, kendisini buna hazırlamalı ve ona göre davranış sergilemelidir. Çalışmadan, üretimden ve dünya nimetlerinden elini eteğini çekmek İslamiyet’tin hoş karşılamadığı bir uygulama olmuştur. Allah (c.c.) “ *Ahireti kazanmaya çalış fakat dünyadan da nasibini unutma.*”¹⁰⁴ buyururken kişinin dünya hayatı ve ahiret arasında bir denge gözetmesi gerektiğini, dünya hayatına kendini kaptırıp ahiretine yakmamasını ya da ahiret için dünyasını terk ederek

⁹⁷ Kenan Ören ve Hasan Yüksel, “Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı”, Hak İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi, I, Sayı: 1, 2012, s. 34, 35.

⁹⁸ İbn Manzûr, XIV, s. 385.

⁹⁹ Tâhâ, 20/117-119.

¹⁰⁰ Hûd, 11/61.

¹⁰¹ Kozak, s. 72.

¹⁰² İnşirah, 94/7.

¹⁰³ İsmail Hakkı Bursevi, Rûhu’l Beyân, çev. Abdullah Öz vd., Damla Yayınevi, İstanbul, 2022, X, s. 90.

¹⁰⁴ Kasas, 28/77.

zayı etmemesini bildirmektedir. Bu ilke ile insanın dünyadan tamamen kendisini soyutlaması yasaklanmıştır. Bu şekilde çalışmayan ve üretmeyen insanın toplum üzerine bir yük olduğu da yadsınamaz bir gerçektir.¹⁰⁵

Dilencilik ya da miskinlik gibi emek sarf etmeden ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmak dinin uygun görmediği bir geçim yolu olmuştur. *“Hiçbir kimse, asla kendi kazancından daha hayırlı bir rızık yememiştir. Allah’ın Peygamberi Dâvud’da kendi elinin emeğini yedi”*¹⁰⁶ hadisinden de yola çıkarak, insanın çalışmasının sadece kendisi için değil toplumsal açıdan da bir sorumluluk barındırdığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bazı ilim ve meslek dallarının farz-ı kifaye olması da bu sorumluluğun bir göstergesi olmuştur.¹⁰⁷ Zira bu ilim dallarıyla hiçbir kimsenin iştigal etmediği ve gayret göstermediği varsayıldığında birçok alanda toplumsal sıkıntıların ortaya çıkacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Bu noktada bu ilimler, toplumsal düzenin devamı ve refahın sürdürülebilmesi için önem arz etmektedir. Örneğin, tıp, mühendislik, eğitim ve hukuk gibi alanlarda uzmanlaşmış bireylerin eksikliği, toplumun sağlık, altyapı, adalet ve eğitim gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamamasına yol açacaktır.¹⁰⁸ Ayrıca zekât ve sadaka müessesesini doğrudan ilgilendiren bir konu olduğundan dolayı emek, toplumda ekonomik düzenin sağlanması açısından da hayati öneme sahiptir. Emek, zekât ve sadaka müesseselerinin etkin işlemlerini sağlayan bir araçtır. Çalışan bireyler, kazandıkları gelirden zekât verirler ve toplumsal dayanışmayı desteklerler. Bu sayede, ekonomik sistemdeki gelir farklılıkları azalır ve toplumun daha az gelirli kesimleri de refahtan pay alır. Emek olmadan zekât ve sadaka sistemlerinin sürdürülebilirliği mümkün değildir. Üretken bir toplumda, bireyler çalışarak kazanç sağlar ve bu kazancın bir kısmını toplumsal dayanışmayı güçlendirmek için paylaşırlar. Bu döngü hem bireysel hem de toplumsal refahın artmasına katkıda bulunur.¹⁰⁹

İslam’da emek helal kazanç elde etmenin temel unsurlarından biridir. Bir insanın helal yolla kazanç sağlaması için gayret sarf etmesi, çalışması ve alın teri dökmesi gereklidir.¹¹⁰ Bu anlayışa göre, emekle elde edilen kazanç kutsal ve değerlidir. Emeksiz

¹⁰⁵ Kozak, s. 73.

¹⁰⁶ Buhârî, Buyû 15.

¹⁰⁷ Fahrettin Atar, Fıkıh Usûlü, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 169.

¹⁰⁸ Şihabüddin Ebû’l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Mâlikî el-Karâfî, Şerhu Tenkîhu’l-fusûl, Şirketü’t-Tabâa el-Fenniye el-Muttahida, Kâhire, 1973, s. 446.

¹⁰⁹ Sevgi Işık Erol, “İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü (İbn Haldun’un Perspektifinden)”, Çalışma İlişkileri Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2, 2012, s. 50, 51.

¹¹⁰ Abdulkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 347.

kazanç yolları olan; faiz¹¹¹, kumar¹¹², gasp, hırsızlık¹¹³ ve rüşvet¹¹⁴ gibi uygulamalar ise yasaklanmıştır. Çünkü bu yollar, başkalarının haklarını ihlal eder, toplumun ekonomik ve ahlâki düzenini bozar, kurumlar ve makamlara olan güveni zedeler, kişileri suistimal ederek toplumdaki güven duygusunu ortadan kaldırır. Bu tür kazanç yolları, emek ve alın teriyle kazanılmayan adaletsiz gelir kaynakları olarak kabul edildiğinden, İslam, adil ve emeğe dayalı kazancı teşvik ederek bireyler arası güveni ve toplumsal huzuru korumak için bu tür tedbirler almaktadır.

İslamiyet'te insan emeğinin kıymetinin bir diğer göstergesi de emek hırsızlığına karşı alınan önlemler olmuştur. Emeksiz kazanç yollarından ve aynı zamanda insanların emeklerinin zayi edilmesine sebep olan faiz, kumar, gasp, hırsızlık gibi uygulamalar yasaklanmış, yapılmaması için tedbirler alınarak ciddi cezalar getirilmiştir. İslam hukuku açısından emeğin korunması, kişilerin alın teri ile elde ettikleri kazançlarının ve toplumsal huzurun güvencesi anlamına gelmektedir.

Hz. Peygamberin; *"İşçinin ücretini teri kurumadan önce veriniz."*¹¹⁵ buyruğu ise emeğe farklı bir boyut katarak, kişinin emeğinin karşılığını, beklemeden alması gerektiğine dikkat çekmektedir. İşçinin, emeğinin karşılığını zamanında alması, onun hakkıdır. İşçinin teri kurumadan ücretinin verilmesi, onun emeğine ve çabasına gösterilen saygının bir göstergesidir. İşçilerin ücretlerinin zamanında ödenmesi, ekonomik düzenin sağlanması açısından da önemli bir noktadır. İşçilerin ücretlerini zamanında alması, onların ihtiyaçlarını karşılamalarını ve ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmelerini sağlar. Bu durum ise genel olarak ekonomik istikrarın korunmasına katkıda bulunur.¹¹⁶

3.3.3. İbn Haldun'a göre emek

İbn Haldun'a göre her türlü kazanç ve mal ancak emek ile elde edilebilir. İnsanın doğada kendi hizmetine sunulmuş nimetlerden istifade edebilmesi ve onları mülkiyetine geçirebilmesi için emek sarf ederek irade göstermesi gerekmektedir. Yaratıcı tarafından

¹¹¹ Bakara, 2/275.

¹¹² Maide, 5/90.

¹¹³ Maide, 5/38.

¹¹⁴ Bakara, 2/188.

¹¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, Sünenü İbn Mâce, Mektebetü İbn Hacer, Dimeşk, 2004, Rehin 4.

¹¹⁶ Osman Kürşat Acar ve Büşra Soydemir, "Dini Perspektifte Emek ve Emek Sömürüsü: İşçi-İşveren Üzerinden Bir Değerlendirme", PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 4, 2017, s. 65.

kendisine verilen akıl ve el becerisini kullanarak hammaddeleri işleme ve kullanıma uygun hale getirmek zorundadır. Bu da ancak emekle olabilmektedir.¹¹⁷

Çiftçilik ve diğer zanaatların birçoğu doğadaki hammaddeleri işleyerek ürün imal etme temeline dayanmaktadır. İbn Haldun bu noktada tabiatla insan emeğini beraber ele almakta, birini değerine üstün tutulmaması gerektiğini savunmaktadır. Örneğin tarımdan elde edilen ürünlerde kazancın tamamının tabiata atfedilmesinin ya da ticarete elde edilen kazancın sermayeye atfedilmesinin emeğe karşı haksızlık olduğunu savunmaktadır. Zira ne tabiatın ne de sermayenin, kendisine değer katacak bir emek olmadan, insanlara faydası sınırlı veya yetersiz kalacaktır.¹¹⁸

İbn Haldun insanın emek temelli üretim faaliyetlerinde bulunmasını, onu diğer canlılardan ayıran en önemli özellik olarak kabul etmektedir. İnsanlar, bu özellikleri sayesinde doğayı anlar, kontrol eder ve yenilikçi çözümler üretir. Diğer canlılar temel hayatta kalma içgüdüleri ile hareket ederken, insanlar düşünme, planlama ve dönüştürme becerilerine sahiptir. Sadece üretim değil üretim için gerekli araç gereçleri yapabilme özelliği de onun bu görüşünün en büyük dayanağı olmuştur. Onun bu özelliği emeğin daha etkin ve verimli kullanılmasına da olanak sağlamaktadır.¹¹⁹ Emeğin sadece bireysel değil toplumsal bir yönünün de olduğunu savunan İbn Haldun, insanların emeklerini birleştirerek şehirler inşa ettiğini, üretime yönelik ve ticari faaliyetlerde bulunarak umrânın gelişiminde ve yükselişinde etkin rol oynadığını belirtmektedir.¹²⁰ İnsanların emeklerini birleştirerek büyük işler başarmaları, toplumsal dayanışma ve iş birliği ruhunu güçlendirerek asabiyet bağlarını da (sebepe asabiyeti) güçlendirmektedir. Ortak hedefler doğrultusunda hareket etmek, toplumsal huzuru ve düzeni sağlamakta, medeniyetin sürdürülebilirliğini ve uzun vadeli başarısını garanti altına almaktadır.

İbn Haldun emek kavramının insanın varlığını sürdürebilmesi açısından öneminin yanında ahlâki boyutu üzerinde de durmaktadır. Ona göre refah ve bolluk içerisinde bulunan kimselerin kendi şahsi hizmetlerini yapmaktan dahi imtina ettiğini ve bunun için de hizmetçiler tuttuğunu belirterek, bu durumun hem hizmet eden hem de hizmet edilen açısından bazı ahlâki yozlaşmalara sebep olacağını savunmaktadır. Hizmet edilen açısından tembellik, uyuşukluk hallerinin oluşacağını ve gereksiz masraf oluşturarak israfa yol açacağını belirtmektedir. Hizmetçi açısından ise yaptığı mesleğin adamlık, mertlik

¹¹⁷ İbn Haldun, s. 699.

¹¹⁸ Kozak, s. 84.

¹¹⁹ Kozak, s. 87.

¹²⁰ İbn Haldun, s. 214.

vasfına yakışmayacağını ve daha verimli, üretken bir işte çalışmak varken böyle basit işlerde çalışarak toplumsal açıdan emek israfına sebep olacağını ileri sürmektedir.¹²¹

Genel olarak İbn Haldun emeği insanın dünya hayatını sürdürebilmesinin ön koşulu olarak kabul etmekte, emeği toplumsal faaliyetlerin ve umrânın sürdürülebilirliğini sağlama konusunda merkeze almaktadır. İbn Haldun medeniyetlerin gelişmesinde ve yükselmesinde emeğe ayrı bir değer vermektedir. Amaçsız bir şekilde değil amaçları ve ölçüleri belirlenmiş her türlü çalışmayı yücelttiği görülmekte kendi özel işlerini dahi başkalarına yaptıracak kadar çalışmaktan uzaklaşmayı yozlaşma olarak görmektedir. Üretim faaliyetlerine katılmayan çoğunlukla tüketici konumunda olan insanların zelil duruma düşeceklerini ileri sürmekte, üretim ve tüketim arasında da dengenin gözetilmesi gerektiğini savunmaktadır. İhtiyaçlar meşru, dengeli bir şekilde karşılandıktan sonra lüks ve israfa yönelik üretim faaliyetlerini dini ve dünyevi açıdan faydasız ve zararlı bulmaktadır.

3.4. Para ve Kazanç Yolları

Sözlükte ‘parça, gümüş parçası’ anlamındaki Farsça pâre kelimesinden türeyen¹²² para; satın alınan mal ve hizmetlerin bedelini ödemede ya da borçların geri ödenmesinde karşı tarafa değer olarak aktarılan ve toplum tarafından genel olarak kabul gören farklı türlerdeki değişim aracıdır.¹²³ Tarihin ilk dönemlerinde insanlar ürettikleri mallarla ihtiyaçları olan malları takas yaparak ihtiyaçlarını karşılamışlar böylece ilk ticari faaliyetleri başlatmışlardır. Toplamların gelişip ticari ve ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirmeleri takas sistemini verimsiz hale getirmiş ve insanları bir değer aracı arayışına yönlendirmiştir. İlk başlarda altın gümüş bakır gibi değerli metaller para birimi olarak kullanılmış daha sonraları bu metallerin az bulunur olmasından kaynaklı yeni arayışlara gidilmiştir. Bu şekilde başlayan kâğıt paranın serüveni günümüzde dijitalleşme ile farklı bir boyut kazanmıştır. Dijital paraların, internet bankacılığının ve kredi kartlarının ortaya çıkmasıyla fiziki olarak kullanımı gün geçtikçe azalan paranın, tarihin çeşitli

¹²¹ Kozak, s. 87.

¹²² Ali Akyıldız, “Para”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2007, XXXIV, s. 164.

¹²³ Muharrem Afşar ve diğerleri, Para Teorisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2018, s. 27.

dönemlerinde üretildiği maddeler ve aldığı isimler değişiklik gösterse de bir değer aracı olarak anlamı hep sabit kalmıştır.¹²⁴

İbn Haldun'a göre para, malların değişimi için hayati bir araçtır ve ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilmesi için gereklidir. İbn Haldun, altın ve gümüşün en değerli kıymet ölçüleri olduğunu ve Allah (c.c.) tarafından aslı itibariyle kıymet ölçüsü olarak yaratıldığını belirtmektedir. İslam Hukukunda aslı ve itibari olarak ikiye ayrılan para konusunda altın ve gümüş metallerinin yaratılışları itibariyle bedel olması ekonomik istikrar açısından büyük önem taşımaktadır.¹²⁵ Altın ve gümüş, piyasa koşullarından etkilenmeyen bir değere sahip oldukları için güvenilir birer değişim aracı olarak ve kazançların aslı olarak kabul edilirler. Bu nedenle, İbn Haldun, ekonomik gücün ve devletin sağlamlığının, yeterli mal ve para rezervlerine bağlı olduğunu vurgular. Bu metallerin değişken ekonomik şartlardan bağımsız olarak değerini koruyabilmesi, onları ideal birer para birimi yapar ve ekonomik faaliyetlerin güven içinde sürdürülmesini sağlar.¹²⁶

İbn Haldun, insanın emek vererek elde ettiği ürünleri iki ana kategoriye ayırır: Rızık ve kazanç. Ona göre, bireyin çalışarak ortaya koyduğu ve hayatını sürdürmek için gereken temel ihtiyaçlarını karşılayan kısım rızık olarak tanımlanır. Bu rızık, insanın yaşamını idame ettirebilmesi için zorunlu olan ihtiyaçları kapsar. *“ Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden helal, iyi ve temiz olarak yiye ve kendisine inanmakta olduğunuz Allah'a karşı gelmekten sakının. ”*¹²⁷ ayeti ile Allah'ın insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için muayyen olarak yeryüzünde rızık taksimi yaptığı bildirilmektedir. Ancak, temel gereksinimlerin ötesine geçildiğinde ve birey, daha fazla çaba harcayarak bu gereksinimlerin dışında ürünler elde ettiğinde, bu fazlalık kazanç olarak adlandırılır. Dolayısıyla, İbn Haldun'a göre kazanç, temel ihtiyaçların ötesinde birikmiş olan ve kişinin çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkan fazlalıkları ifade etmektedir.¹²⁸

İnsanın günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmesi ve hayatını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için temel ihtiyaç maddelerine, bu maddeleri temin edebilmek için de kıymetli bir değer aracına ihtiyacı vardır. İbn Haldun'a göre bir malın değeri ona harcanan

¹²⁴ Murat Fidan, “Dünden Bugüne Paranın Tarihi ve Türkiye’de Kağıt Para Kullanımı”, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 18, 2019, s. 143.

¹²⁵ Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl Şemsü'l-eimme el-Serahsi, el-Mebsut, Dar el-Ma'rifa, Beyrut, T.y., XIV, s. 14.

¹²⁶ İbn Haldun, s. 515, 694.

¹²⁷ Maide, 5/87.

¹²⁸ İbn Haldun, s. 698.

emeğe bağılıdır ve dolayısıyla insan bir şey sahibi olmak için çalışmak zorundadır. Bu da kazanç yollarını yani meslekleri ortaya çıkarmaktadır. İbn Haldun'a göre kazanç yolları toplumların ekonomik yapılarını ve işleyişlerini anlamak için temel bir konudur. Mukaddime'de kazanç yollarını ve bunların toplumlar üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele alan İbn Haldun, kazanç yollarını kategorilere ayırarak derinlemesine bir analiz sunmuştur. Ona göre kazanç yolları, toplumların ekonomik ve sosyal yapılarını, yaşam şekillerini, devletlerin gücü ve istikrarını etkileyecek boyutta bir öneme sahiptir.¹²⁹

İnsanlığın, temel ihtiyaçlarından fazla üretim yaparak rızık kazanma aşamasından kazanç aşamasına geçmesi medeniyet tasavvurunun başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Zira bu adım ticari faaliyetleri genişleterek toplumsal ilişkileri hızlandırmış, çeşitlendirmiş ve gelişimine doğrudan katkı sunmuştur. Marks'ın "artı-ürün" kavramıyla aynı anlamı taşıyan İbn Haldun'un kazanç kavramı toplumsallaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁰

Toplumsal birlikteliği sağlamak ve iş bölümü yapmak, insan topluluklarının üretim noktasında verimliliklerini ve kazancını artırıp hızla refaha kavuşmalarına olanak tanımaktadır. Refah ve bolluğun artmasıyla umrân yani medeniyetinde gelişmesi kaçınılmaz olacaktır. Umrânın gelişmesiyle yeni şehirlerin kurulması iş bölümünü daha sistematik hale getirerek üretimi artıracak ve bu toplumların dışarıya daha fazla ürün satmalarına olanak tanıyacaktır. Bu şekilde artan refah, kalifiye insan göçünü sermaye akışını beraberinde getirerek şehirlerin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi açıdan gelişmesine katkı sunacaktır.¹³¹

İbn Haldun kazanç yolları konusuna Mukaddime'de ayrı bir başlık açmış ve kazanç yollarının mülkiyetin kazanılması, elde tutulması, toplumların yaşayış biçimleri gibi birçok konuya etki eden bir faktör olduğunu savunmuştur. Tabii ve tabii olmayan olarak ikiye ayırdığı geçim yollarını sadece kendi perspektifinden değil, ayet ve hadislerden deliller sunarak İslam Hukuku açısından da değerlendirmiştir.¹³²

İbn Haldun tabii geçim yollarını; tarım, ticaret, zanaat ve yöneticilik olarak dört kısma ayırmaktadır. Bu yollardan çiftçiliği ilk insan Hz. Adem'e nispet ederek insan fıtratıyla en uyumlu meslek olarak görmektedir. Evcil hayvanların süt, yün, et gibi ürünlerini istihsal etmek, arıdan bal, ipek böceğinden ipek elde etmek, ekilmek ya da

¹²⁹ İbn Haldun, s. 698.

¹³⁰ Kozak, s. 175.

¹³¹ Kozak, s. 176.

¹³² İbn Haldun, s. 698.

dikilmek suretiyle bitkilerden ürünler elde etmenin tümü İbn Haldun nazarında çiftçilik olarak adlandırılmaktadır. Doğrudan toprağa bağlı olması, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir faaliyet olması, toplumların ilk ortaya çıktıkları dönemde ana geçim kaynağını oluşturması ve yerleşik hayatla birlikte medeniyetlerin temelinin atılmasında önemli bir rol oynaması sebebiyle İbn Haldun çiftçiliğe ayrı bir önem vermektedir.¹³³ Ayrıca çiftçiliğin sömürülme ve vergi tahakkümü altına alınmaya müsait olması sebebiyle bedevîler ve zayıfların rızık temin etmek için kullandığı bir geçim yolu olduğunu iddia etmektedir. Bu konuya delil olarak ise Hz. Peygamberin *"Bu (demir saban ve ziraat) aleti bir ailenin evine girerse, o eve muhakkak bir zelillik girdirilir."*¹³⁴ hadisini sunmakta ve ilave olarak Buhârî'nin bu hadise dair, çiftçilikle fazla uğraşmayı kastettiği şerhini bildirmektedir.¹³⁵ Hz. Peygamberin toprağı işleme noktasında teşvik ettiği hadisler¹³⁶ dikkate alındığında, İbn Haldun'un böyle bir konuyu ihmal etmeyeceği kanısı oluşmaktadır. Bu görüşü ortaya atmasındaki sebebin, çiftçiliğin sömürülmeye uygun bir alan olduğu ve bu iş ile uğraşanların da bu sebepten dolayı maddi olarak çok iyi durumda olmadıkları düşüncesi olduğu yorumu yapılabilir.

İbn Haldun ticareti ekonomik faaliyetlerin önemli bir parçası olarak kabul etmektedir. Malların alım satımı yoluyla kâr elde etmeyi amaçlayan bir faaliyet olan ticareti yalnızca İslami kurallara uyulması şartıyla tabî bir kazanç yolu olarak görmektedir. Ticaretin barındırdığı riskler karşısında tüccarın sahip olması gereken bazı özellikler sebebiyle kişinin ahlâkı üzerinde olumsuz etkilerinin olabileceğini savunan İbn Haldun, bunun yanında ticaretin toplumsal açıdan önemine vurgu yaparak medeniyetlerin ekonomik açıdan büyümesine, zenginleşmesine olanak tanıdığını ve toplumlar arasında etkileşimi artırarak kültürleşme faaliyetlerine doğrudan katkı sunduğunu belirtmektedir.¹³⁷

Tarımsal faaliyetlerle birlikte göçebe hayattan yerleşik hayata geçilmesiyle ortaya çıkan bir diğer geçim yolu zanaatlar olmuştur. İnsanların günlük ihtiyaçlarını karşılayacak ürünler ve hizmetler sunan zanaatlar hem vazgeçilmez olmuş hem de insanların yaşam kalitesini artırarak toplumların refah seviyesini yükseltmiştir. Katiplik, terzilik, marangozluk, dokumacılık v.b. zanaat dalları bunlara örnektir. El becerisi ve zihinsel

¹³³ İbn Haldun, s. 699.

¹³⁴ Buhârî, Hars 2.

¹³⁵ İbn Haldun, s. 714.

¹³⁶ Buhârî, Mûzaraat 1, Hars 1.

¹³⁷ İbn Haldun, s. 699.

kapasite gerektiren bu meslek dalları, şehirlerin gelişmesine olumlu katkı sunduğu için İbn Haldun tarafından toplumun temel yapı taşlarından biri olarak görülmektedir.¹³⁸

Riyaset/yöneticilik de İbn Haldun'a göre kazanç yollarındandır. Makamlar halk arasında kısım kısım taksim edilmiştir. En düşükten yani ne kendisine ve başkasına ne zararı ne de faydası dokunmayan aciz insanlardan başlayarak, kendisinden daha hâkim bir güç bulunmayan hükümdara kadar kademe kademe paylaşılmaktadır. Ona göre kazanç sağlamak ve bunu elde tutmak için insan açısından, hatta varlığını sürdürmesi için bile, makam önemli bir dayanaktır ve her makam sahibi bir üstüne muhtaç durumdadır. Çünkü hiçbir insanın yardımlaşma ve dayanışma olmadan varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Bu yardımlaşma ise karşılıklı olmak zorundadır. Zira halk siyasi ve idari itibar sahibi kimsenin makamından istifade etmek için onun ihtiyaçlarını seve seve bedelsiz ya da düşük bedel ile görmekte ve bu hizmetlerin karşılığı olan miktarlar kişinin cebinde kazanç olarak kalmaktadır. Ayrıca hiçbir makamı bulunmayan tüccarın kazancının emeği ve sermayesi kadar olduğunu savunan İbn Haldun buna nispetle makam sahibi tüccarın daha fazla kazanç sağlayacağını belirtmektedir.¹³⁹

İbn Haldun yöneticiliği, tabii geçim yollarından kabul etmiş olsa da bu şekilde kazanılan bir servetin hem İslami açıdan hem de ahlâki açıdan helal ve caiz olduğu söylenemez. O burada yardımlaşmanın ötesine geçerek bu yolla kazanç elde etmeyi meşru göstermemekte, toplumda var olan bir gerçekliği gözler önüne sermektedir. Zira insanların makam sahiplerine kendi istekleriyle hizmet etmeleri veya yardımlaşmaları dinen yasaklanan bir şey olmadığı için tabii geçim kaynaklarından kabul etmekle birlikte, makam sahiplerinin bu yolla zengin olmalarını ise yine Hz. Peygamber döneminden zekât memurunun hediye alması ile alakalı bahsi geçen hadisede dikkat çekilen ilke gereği doğru bulmamaktadır.¹⁴⁰

İbn Haldun'a göre tabii geçim yollarından olmakla birlikte barındırdığı özellikler bakımından servet edinmeye müsait olmayan bazı meslekler de mevcuttur. Bunlar; kadılık, müftülük, müderrislik ve imamlık gibi dini hizmet görevlerini ifa etmektir. İbn Haldun bir işin kıymetini o işe verilen emek ve umrânda zaruri olup olmamasına bağlamaktadır. İnsanların çok ihtiyaç duyduğu ve az bulunan meslek dalları daima çok kazanç getirmektedir. Bu yüzden dini hizmetleri ifa eden kimselere sadece dinine düşkün kimseler başvurmakta halkın çoğunluğu bu meslek sahiplerine ihtiyaç duymayacağını iddia

¹³⁸ İbn Haldun, s. 729.

¹³⁹ İbn Haldun, s. 706.

¹⁴⁰ Müslîm, İmare 26.

etmektedir. Geçmişten günümüze bu durumda farklılıklar oluşmakla birlikte günümüzde halkın dini anlamda istek ve ihtiyaçlarının arttığı da unutulmamalıdır. Ayrıca İbn Haldun dini hizmetlerde görevli kimselerin şeref ve onur bakımında üstün olduklarından dolayı makam sahiplerine teveccüh göstermediklerini ve yaltaklanmadıklarını bu sebeple de servetlerini artıramadıklarını belirtmektedir. Meşgul oldukları şerefli ilim çok vakit aldığından bedeni ve ticari işlerle de meşgul olma imkânları olamamaktadır. Dolayısıyla bu kimselere umumi olarak ihtiyaçları göz önünde bulundurduğu için hükümdar önem vermekte ve onlara hazineden pay ayırmaktadır. Bu da cüz'i bir miktara karşılık gelerek o kimselerin rızık kısmındaki ihtiyaçlarını karşılamakta ve kazanç boyutuna geçememektedir.¹⁴¹

İbn Haldun açısından insan fitratına uygun olmayan ve insanları tembelliğe alıştırarak toplum kaynaklarının zayi edilmesine sebep olan hizmetçilik, tabii olmayan meslek dallarından kabul edilmiştir. Yine tabii olarak kabul edilmeyen ve dinen de sakıncalı bulunan bir diğer geçim yolu ya da arayışı demek daha doğru olur, defineciliktir. İbn Haldun ekseriyetle insanları define aramaya sevk eden sebeplerin fazla refah ve külfetli adetler olduğunu savunmaktadır. Ona göre belli bir refah seviyesinin üstünde ve israf boyutuna geçen maliyetli alışkanlıkları bulunan insanlar, elde ettikleri gelirin bu alışkanlıklarına yetmediği için define ve hazine hayaliyle bu sefalarını sürdürmeyi hayal etmektedirler. Yine bu konuda da geçmişten günümüze kadar farklılıklar oluşmuş, İbn Haldun'un bahsettiği döneme nazaran definecilik, günümüzde zenginlerin değil fakirlerin uğraşı haline gelmiştir denilebilir. Ayrıca bu kimselerin iddia edilen hazinelere ulaşmak için her türlü yola başvurmakta olduğunu, sihir, büyü gibi yasaklı uygulamalara dahi tevessül etmekten çekinmediklerini belirten İbn Haldun, bu kimseleri zaman ve emeklerini boşa harcadıkları için müsrif, büyü sihir gibi işlerle uğraşmaları sebebiyle akli kıt olmak ve zenginlik hırsıyla dolu oldukları için haris olarak nitelendirmektedir. Ve bu kimselere geçim yolu ararken İslami çizgiden çıkmamayı ve emeğin önemini hatırlatmaktadır.¹⁴²

İbn Haldun edindiği bilgi birikimi ve tecrübeleri ile iktisadi faaliyetleri, toplumsal dinamikleri etkileyen en temel unsur olarak nitelendirmektedir. Para ve kazanç yollarını ise iktisadi faaliyetlerin temeline koymaktadır. Para ya da herhangi bir değişim aracı, ilk insandan günümüze kadar geçen sürede birbirinden farklı ve bağımsız medeniyetlerde dahi var olan ortak konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamana göre şeklinde

¹⁴¹ İbn Haldun, s. 713.

¹⁴² İbn Haldun, s. 702.

değişiklikler olsa da mahiyeti ve özü hep aynı kalarak toplumsal hareketleri yönlendirme noktasındaki gücünü hep korumaktadır. Bu temel özelliklere dikkat çeken İbn Haldun paranın temeline ise emek kavramı ekseninde kazanç yollarını koymaktadır. Özgün eleştiri süzgecinden geçirdiği meslekleri, tabii ve gayr-i tabii olarak iki başlık altında toplamış ve meslekleri insan fitratına, dine ve ahlâki değerlere uygunluk açısından çok yönlü bir şekilde değerlendirmiştir. ‘‘Suyun suya benzediği kadar şimdiki zaman geçmiş zamana benzer.’’¹⁴³ diyen İbn Haldun’un bu analizleri günümüzde yaşanan sorunların çözümü noktasında da etkinliğini korumaktadır.

3.5. Rızık ve Kesb

Rızık; Allah (c.c.) tarafından tüm mahlukata hayatlarını devam ettirebilmeleri için verilmiş her türlü nimeti ifade etmektedir.¹⁴⁴ Geniş bir anlam yelpazesine sahip olan rızık kavramı, sadece temel bedeni ihtiyaçları değil, sağlık, bilgi, akıl, kabiliyetler, iman, huzur, mutluluk gibi maddi ve manevi birçok alanı içinde barındırmaktadır. *Kesb* ise; bir şey elde etmek, kazanmak anlamına gelmektedir. Bir kimsenin gayret ve çalışması sonucunda elde ettiği kazancı ifade etmek için kullanılan bu kavram, hem maddi kazançları (mal, para gibi) hem de manevi kazanımları (ilim, marifet, huzur) kapsamaktadır.¹⁴⁵

Allah (c.c.) insanı, hayatta kalabilmesi için gerekli tüm imkânlarla donatmıştır. Kur’an-ı Kerimde rızık olarak isimlendirilen ve yeryüzüne dağıtılmışmış olan nimetleri arayıp bulup işleyerek kullanması için imkanlar oluşturmuştur. ‘‘...Anaya babaya iyi davranın. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırırız...’’¹⁴⁶ ilahi emri ile insanın rızıkı bizzat Allah tarafından teminat altına alınmıştır. Burada insana düşen sorumluluk ise Allah’ın kendisi için yarattığı ve yeryüzüne dağılmış olan rızıkını arayıp bulması ve kullanmasıdır. Bu noktada ise emek devreye girmektedir. Zira rızık elde etmenin temel yolu emekten geçmektedir. Allah (c.c.) insanın emeksiz olarak rızık kazanma yollarına tevessül etmemesi gerektiğini rızık sa’y ve amel ile kazanılması gerektiğini emretmektedir.¹⁴⁷ Rızık ulaşma noktasında emek kavramına ayrıca dikkat çeken İbn Haldun, ‘‘Ele alınması ve usule göre istenmesi şeklinde de olsa

¹⁴³ İbn Haldun, s. 166.

¹⁴⁴ İbn Manzûr, X, s. 115.

¹⁴⁵ İbn Manzûr, I, s. 716

¹⁴⁶ En’am, 6/151.

¹⁴⁷ Ankebut, 29/17.

rızıkta sa'y ve amel şarttır.'¹⁴⁸ görüşü ile rızkın elde edilmesi için gayret etmek ve kastetmek fiillerinin husule gelmesi gerektiğini savunmaktadır.

İbn Haldun, insanın emek vererek elde ettiği malları iki başlık altında ele almaktadır. Buna göre kişinin kazandığı mallardan istifade ettiği kısım rızık, istifade edemediği kısım ise kesb olarak adlandırılmaktadır. İbn Haldun bu görüşüne dayanak olarak Hz. Peygamberin (s.a.s.), *“ Malından sana ait olan sadece yiyip de tükettiğin, giyip de eskittiğin, tasadduk edip de ahirete gönderdiğindir. ”*¹⁴⁹ hadisini sunmaktadır. Bu hadis, malın gerçek anlamda rızık olarak kabul edilmesinin, kişinin ondan doğrudan fayda sağlamasına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. İbn Haldun kişinin kendisiyle alakalı maslahatlarda istifade edemediği hiçbir kazancı rızık olarak görmemekte sadece mülkiyetine sahip olduğu mal olarak görmek ve Mukaddime’de buna miras konusunu örnek olarak vermektedir. Zira ölen bir kişinin geride kalan malı rızık olarak değil kesb yani mal olarak nitelendirilmektedir. Bu açıdan geride kalan mal kendisine herhangi bir fayda veremeyeceğinden muris için kesb, varis için ise bu maldan faydalanabilecek durumda olduklarından rızık olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁰

Allah (c.c.) yeryüzünde yaşayan tüm canlıların rızıklarını veren yegâne yaratıcı olarak, insanın kendisine ayrılan rızık kazanırken helal haram noktasına dikkat etmesini emretmektedir.¹⁵¹ *“Size rızık olarak verdiğimiz iyi ve temiz şeylerden yiyin ama bunda ölçüyü aşmayın, yoksa gazabıma uğrarsınız; kim gazabıma uğrarsa artık uçuruma yuvarlanmış demektir.”*¹⁵² ayeti kerimesinden de anlaşılabileceği üzere helal ve haram olarak ayrılan rızıktan helal olan şeylerin kullanılması ölçülü olmak şartıyla teşvik edilmekte, haram yollardan kazanılan ya da asli olarak haram kabul edilenler ise cezai müeyyideler getirilerek yasaklanmaktadır. Ehl-i sünnet âlimlerinden Sa’dettin et-Taftazani,¹⁵³ Beyhaki,¹⁵⁴ gibi rızkın helal yoldan da haram yoldan da kazanılabileceğini belirten İbn Haldun, bu görüşüyle rızkın tanımlanmasıyla alakalı Ehl-i Sünnet tarafında bulunarak Mutezile’nin görüşünü batıl olarak kabul etmektedir.¹⁵⁵ Zira Mutezile’ye göre, bir şeyin rızık olarak adlandırılabilmesi için meşru yollarla elde edilmesi şarttır. Onlara göre,

¹⁴⁸ İbn Haldun, s. 694.

¹⁴⁹ Müslim, Zühd 3.

¹⁵⁰ İbn Haldun, s. 695.

¹⁵¹ Şerafettin Gölcük, “Rızık”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2008, XXXV, s. 73.

¹⁵² Tâhâ, 20/81.

¹⁵³ Seyyid Şerif el-Cürcani, et- Ta’rifat. Darü’l Kütübi’l İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 147.

¹⁵⁴ Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, el-İ’tikâd, Dar’ül İbn Hazm, Beyrut, 1984, I, s. 81.

¹⁵⁵ İbn Haldun, s. 694.

temellük edilmeyen yani meşru bir şekilde sahiplenilmeyen şeylere rızık denilemez. Bu yaklaşım, haksız kazançları ve haram olan şeyleri rızık kavramının dışında tutmaktadır.¹⁵⁶ İbn Haldun ise rızık sadece helal yollarla kazanılan nimetlerle sınırlı olmadığını zira gasp edene de zalime de mümine de kâfire de rızık verenin Allah Teâla olduğunu ve bu rahmetini dilediğine dilediği gibi tahsis edebileceğini savunmaktadır.

Rızık kazanılmasında Mutezile ve Ehl-i Sünnet arasında tartışma konusu olan helal ve haram rızıkla değinerek Ehl-i Sünnet tarafında görüş beyan eden İbn Haldun helal ve haram rızık yollarına ise detaylı bir şekilde değinmemiştir. İbn Haldun ilmi duruşu üzere iktisadi konuların hepsinde ne fıkıhçılar gibi hüküm koyma ne de mutasavvıflar gibi nasihat verme yoluna gitmiştir. O tarih öğretimindeki yaklaşımında olduğu gibi iktisadi faaliyetleri de görüldüğü şekliyle aynen tasvir etmiş ve bu konuların altında yatan illetleri gün yüzüne çıkarmayı amaçlamıştır.¹⁵⁷

Medeniyet ve gelişmişliği ifade eden bir kavram olarak İbn Haldun tarafından ortaya konan umrân, rızık konusuyla da yakından ilişkilidir. İbn Haldun'a göre, bir toplumun gelişmişlik düzeyi ve ekonomik refahı, nüfusu ve emek yoğunluğuyla doğrudan ilişkilidir. Umrânın, yani toplumsal yapının gerilemesiyle birlikte, emek ve üretim de azalır ve sonunda kaybolur. Bu durum, Allah'ın kazanç ve bereketi o toplumdan çektiğinin bir işareti olarak görülmektedir. Nüfusu azalan şehirlerde, rızık ve kazanç da azalmakta, insan emeği yetersiz kaldığı için bu nimetler kaybolup gitmektedir. Bunun tersine, iş ve emeğin yoğun olduğu, umrân açısından gelişmiş şehirlerde halk daha geniş bir refah içinde yaşamakta ve ekonomik durumları daha güçlü olmaktadır.¹⁵⁸

3.6. Devletin İktisadi Hayattaki Fonksiyonu

İbn Haldun devletin varlığını insan doğasının ve toplumsallığın kaçınılmaz bir sonucu olarak görmektedir. İnsan doğası gereği cemiyet hayatına muhtaçtır ve varlığını ancak bu şekilde devam ettirebilir. Kişilerin bir araya gelerek cemiyet halinde yaşamaya başlamasıyla birlikte aslında insanlar kendi aralarında yardımlaşma, dayanışma ve koruma konusunda bir anlaşma yapmaktadır. Yapılan bu anlaşmayla devletin temelleri de atılmış

¹⁵⁶ Ebu'l-Feth Tâceddin Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, el -Milel ve'n -Nihal, thk. Muhammed Seyyid el-Kilânî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1986, II, s. 53.

¹⁵⁷ İbn Haldun, s. 697.

¹⁵⁸ İbn Haldun, s. 695.

olmaktadır. Birlikte yaşama gerekliliği ile kuruluş serüveni başlayan devlet, uygun ortam ve koşullar sağlandığında güçlü bir asabiyetle gün yüzüne çıkmaktadır.¹⁵⁹

İbn Haldun devleti ekonomik hayatın merkezine yerleştirerek, istikrarlı bir ekonomik ortamın sağlanmasındaki temel ve vazgeçilmez rolün devlete ait olduğunu savunmaktadır. Ona göre, devletin sağladığı emniyet, güvenlik ve adalet ekonomik faaliyetin temelini oluşturur. Bu noktada İbn Haldun, adil ve güvenli bir ortam olmadan ekonomik faaliyetlerin gelişemeyeceğini öne sürmektedir. Dolayısıyla devletin adaleti sağlamadaki rolü sadece siyasi ya da sosyal bir görev değil, aynı zamanda ekonomik bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁰ İktisadi faaliyetlerin hem başlatılması hem de sürdürülebilmesi için devletin kaçınılmaz rolü ve üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi önem arz etmektedir. Can ve mal güvenliğinin olmadığı yerde ticaretin zayıflayacağı, ticaretin zayıfladığı yerde de umrânın zayıflayacağı kaçınılmaz bir gerçektir.¹⁶¹

Devletin emniyeti tesis ederek vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağlaması zaruret-i hamse içerisinde bulunmaktadır. Zaruret-i hamse; İslam Hukuku'nda toplumsal hayatın düzenini sağlamak adına korunmasını esas kıldığı beş temel alanı kapsamaktadır. Bunlar, din, akıl, can, mal ve nesil olarak beş ana başlık altında toplanmaktadır. Mülkün yani malın korunması iktisadi hayatın istikrarı ve refahı açısından önemli bir konudur.¹⁶² Bir toplumun ekonomik refahının, mülkiyetin güvenliği ve korunmasıyla doğrudan bağlantılı olduğunu savunan İbn Haldun, mülkiyet hakları korunduğunda, bireylerin çalışmak, üretmek ve ekonomik faaliyetlerde bulunmak için daha fazla motive olacaklarını ve bunun da umrânı olumlu yönde etkileyeceğini belirtmektedir.

İbn Haldun devletin asker ve diğer görevliler için hazineden tahsis edeceği payın, piyasadaki en büyük harcama gücü olduğunu savunmaktadır. Ona göre devletin görevlilerine ayracağı pay ne kadar fazla olursa piyasa da o kadar canlı olacaktır. Görevliler aldıkları maaşla harcama yapacak, zanaatkârlar çok satış yaparak üretimi artıracak ve bu şekilde ekonomi gelişecektir. Devletin harcamaları (maaşları) kısması sonucu ise toplam satın alma gücünü düşüreceği için ekonomik daralmayı beraberinde

¹⁵⁹ Recep Yumuk, "İbn Haldun'da Devlet Görüşü", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Cilt: 3, Sayı: 1, 2010, s. 232.

¹⁶⁰ Kozak, s. 159.

¹⁶¹ Mehmet Lütfi Arslan, "Devletin İktisadi Büyümedeki Rolü", Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 2011, s. 163.

¹⁶² Mahmut Çınar, "Zarûrât-ı Dîniyye", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2013, XXXIV, s. 138.

getirerek piyasayı olumsuz etkileyecektir.¹⁶³ Bu durumun bir etkisi olarak devletin paraları hazinede stoklamasının, ekonomik daralmayı hızlandıran bir faktör olduğunu savunan İbn Haldun, devletin israfa kaçmamak kaydıyla sosyal ve iktisadi harcamalarda eli açık olması gerektiğini, üretim faaliyetlerini canlı tutacak ve teşvik edecek politikalar izlemesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁶⁴ İbn Haldun'un bu görüşü modern iktisatçılardan Maynard Keynes'in teorisiyle örtüşmektedir. Keynesyen teoriye göre özellikle ekonomik durgunluk dönemlerinde devletin yatırım ve kamu harcamalarını artırmasının ekonomik canlılığı artıracığı görüşü savunulmaktadır. Devletin görevlilerine daha fazla maaş ödemesi, yatırımlar yapması, tüketimde bulunması gibi hareketleriyle harcamalar artacak, üreticinin daha fazla satış yaparak ticaret hacmini artıracaktır. Bu durumda bazılarının harcamaları bazılarının kazancı haline dönüşerek ekonomik bir döngü oluşacaktır.¹⁶⁵

Devletin iktisadi hayattaki görev ve sorumluluklarına geniş bir yer veren İbn Haldun bu görüşüyle günümüzdeki sosyal devlet anlayışına sahip olduğu söylenebilir. Bu noktada halkının refahını artıracak politikalar üretmek ve bunların aksinin oluşmaması için tedbirler almak devletin başlıca görevleri arasında kabul edilmiştir. Halkın refah ve zenginliği ile devletin gücü arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğunu belirten İbn Haldun devletin güçlü olduğunda halkın refahının artacağını, halkın iş bölümünü yaygınlaştırarak üretim faaliyetlerini artırmasıyla da devletin güçleneceğini savunmaktadır.¹⁶⁶

Devlete bu denli geniş sosyal ve ekonomik sorumluluklar yükleyen İbn Haldun, hükümdarın özelinde devletin ticari hayata katılmasına tarım ve ticaretle uğraşmasına karşı çıkmaktadır. Bunun iki ana sebebi vardır. İlk olarak devletin sahip olduğu gücü ve büyük maddi kaynakları kullanarak ticarete dahil olması diğer tüccarlar karşısında haksız rekabete yol açacaktır. Bu haksız rekabete dayanamayan küçük tüccarlar ve çiftçiler ekonomik faaliyetlerden çekilmek zorunda kalacaklardır. Bu durum ise tarım ve ticaret ile ülkenin kalkınmasında pay sahibi olan kişilerin çalışma ve üretme isteğini kırarak iktisadi faaliyetlerin azalmasına yol açacaktır. İkinci olarak ise devletin ticaretle uğraşması, üretim faaliyetlerini azaltacağından fiyatların yükselmesine neden olmakta, halkın ekonomik faaliyetlerinin gerilemesi nedeniyle de devletin vergi gelirlerinin azalmasına sebep olacaktır. Öyle ki İbn Haldun devletin ticari faaliyete girerek elde edeceğini umduğu kazançtan daha fazla gelir kaybı yaşayacağını savunmaktadır. İbn Haldun devletin

¹⁶³ İbn Haldun, s. 540.

¹⁶⁴ Kozak, s. 163.

¹⁶⁵ Zeynel Dinler, İktisada Giriş, Ekin Yayınevi, Bursa, 2008, s. 318.

¹⁶⁶ Yumuk, s. 248.

ekonomik hayata doğrudan müdahale etmesinin bireysel hak ve özgürlükleri de kısıtlayacağını dile getirmektedir. Siyasi güç ve otoritesini kullanan devlet büyüklerinin ticari faaliyetlerde fiyatların doğal ve serbest akışını engelleyerek kendi belirleyecekleri fiyatlarda halkı alım yapmayı zorlayacaklarını ve bu durumun da ekonomik hayatı olumsuz etkileyeceğini dolayısıyla yine vergi kayıpları yaşanarak zarar edileceğini belirtmektedir.¹⁶⁷

Genel olarak İbn Haldun devletin ticari faaliyetlere bizzat katılmamasını, emniyet, denetim ve düzenleme görevlerini yerine getirerek serbest bir ticari ortam oluşturmaya gerektiğini savunmaktadır. Bu şekliyle hem insanların üretime yönelik istekleri artırılacak hem de devletin vergi gelirleri artacak, böylelikle ticari hayatın canlanmasıyla umrânın da gelişmesinin önü açılacaktır.

3.7. Vergi

Arapça *darîbe* kelimesiyle karşılık bulan *vergi*, bir bireyin mülkiyeti, emeği ve geliri üzerine, devlet lehine zorunlu olarak uygulanan şey; maaş ve ücretlerden doğrudan kesintilerle ya da mallara ve tüketim maddelerine eklenen dolaylı vergiler yoluyla kamu yüklerine katkı sağlama biçiminde yapılan kesintidir.¹⁶⁸ Devletin kamu hizmetlerini finanse etmek amacıyla, kanuni hükümler çerçevesinde mükelleflerden topladığı zorunlu mali yükümlülükler olarak da ifade edilebilir.¹⁶⁹ İslam hukukunda *nas* ile belirlenen vergiler; *zekat*,¹⁷⁰ *fitır*,¹⁷¹ *humus*,¹⁷² *öşür*,¹⁷³ *cizye*'dir.¹⁷⁴ Klasik kaynaklarda, naslarla belirlenmemiş vergiler için genellikle meks, darîbe, vazîfe, nâibe, külef-i sultâniyye, Osmanlı döneminde ise tekâlîf, resm (rüsûm), avârız ve bâc terimlerine rastlanmaktadır. Bu vergiler kamu gelirlerinin ana kaynağını oluşturmakta, devletin sosyal adaleti sağlaması ve ekonomik düzeni korumasında önemli bir rol oynamaktadır. Vergiler, İslam devletinin yoksullara yardım, eğitim, sağlık hizmetleri, güvenlik ve altyapı gibi kamusal hizmetleri yerine getirmesini mümkün kılmaktadır. Ayrıca, bu mali kaynaklar, toplumdaki ekonomik dengenin sağlanmasına, gelir dağılımının adil bir şekilde düzenlenmesine ve ümmetin genel refahının korunmasına katkıda bulunmaktadır. İslam Hukuku açısından İslami kavramlarla şekillenen vergilendirme sistemi, aynı zamanda devletin ekonomik ve sosyal

¹⁶⁷ İbn Haldun, s. 542.

¹⁶⁸ Ahmed Muhtar Abdulhamid Ömer, Çağdaş Arap Dili Sözlüğü, Âlemü'l Kütüb, Kahire, 2008, II, s. 1355.

¹⁶⁹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> (02.08.2024)

¹⁷⁰ Bakara, 2/177, 267.

¹⁷¹ Müslim, Zekât 12.

¹⁷² Enfâl, 8/41.

¹⁷³ Buhârî, Zekât 55.

¹⁷⁴ Tevbe, 9/29.

politikalarını İslami prensiplere uygun bir şekilde hayata geçirmesine olanak tanımaktadır.¹⁷⁵

İbn Haldun devletlerin ve hanedanlıkların vergi sistemleri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitlerini devletin içinde bulunduğu aşamayla özdeşleştirmiş ve kuruluş aşamasındaki bir devletin vergi politikalarıyla, çöküş aşamasındaki bir devletin vergi politikalarını ayrı ayrı ele alarak bu politikaların ekonomiye, ticarete ve umrâna etkilerini etraflıca ele almıştır. Ona göre, devletlerin ilk zamanlarında, alınan vergiler miktar açısından azdır ancak elde edilen gelir ve fayda oldukça yüksektir. Bu dönemde vatandaşlar az vergi öderken, toplanan vergi toplamda büyük bir meblağ oluşturur. Bunun nedeni, devletlerin başlangıç aşamasında ya dini değerler ya da asabiyet (toplumsal dayanışma) prensipleri üzerine kurulmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Eğer bir devlet dini prensipler üzerine kurulmuşsa, bu devlette şer'i vergiler olan zekât, haraç ve cizye dışında vergi alınmaz ve bu vergilerin oranları da genellikle mal varlığına kıyasla oldukça düşük olmaktadır. Şayet devlet asabiyet prensipleri üzerine kuruluysa, bedevîlik sahasında yani başlangıç döneminde olduğundan toplumsal dayanışma, dürüstlük, kerem ve tevazu esasları geçerli olmakta, devletin mali ihtiyaçları ve giderleri az olduğundan gelirler bu ihtiyaçları karşılamakta, bu da yönetici sınıfın, zorunlu haller dışında, halkın malına müdahale etmemesini esas kılmaktadır. Her iki durumda da insanlardan alınan vergilerin az olması onları memnun ederek üretim faaliyetlerine daha fazla yönelmelerine sebep olmaktadır. Bu şekilde iktisadi faaliyetlerin çeşitliliğinin ve miktarının artacağını belirten İbn Haldun, bunun sonucunda devletin vergi gelirinin artacağını, medenileşme faaliyetlerinin gelişeceğini savunmaktadır.¹⁷⁶

Devletin ilk dönemindeki adil ve makul vergilere nispetle son dönemindeki vergilerin ağırlaşacağını savunan İbn Haldun bunun nedenlerini derinlemesine incelemiştir. İbn Haldun'a göre, hanedanlığın refah ve adet itibarıyla hadarîliği benimsemesi, devlet büyüklerinin yakınlarına bol bol ihsanda bulunması ve orduya ayrılan payın artırılması gibi sebeplerle giderlerin gelirlerden fazla olmasından dolayı devlet vergi miktarlarını artırır. Vergi miktarlarının artması ile ticari faaliyette bulunan esnaf ve zanaatkârların gelirleri azalır. Geliri azalan halkın çalışma hevesi kırılır ve üretim faaliyetlerinden elini çeker. Ticaret hacminin azalmasıyla devletin eline geçen vergi de haliyle azalmaktadır. Bu görüşe göre İbn Haldun devletin vergilerini artırarak aslında kendi gelir kaynağını daralttığını ve

¹⁷⁵ M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2013, XXXXIII, s. 52, 53.

¹⁷⁶ İbn Haldun, s. 539.

bu durumun da piyasayı çıkmaza sokacağını iddia etmektedir. Bu konuyu sadece iktisadi açıdan değil sosyal açıdan da değerlendiren Haldun, bu iktisadi çıkmazın ülkedeki umrânı zayıflatarak yok olmasına sebep olacağını savunmaktadır. Bu görüşüne, Abbasi ve Fatımi devletlerinin son dönemlerini delil olarak sunmaktadır.¹⁷⁷

İktisadi faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde devam etmesinin toplumsal ve siyasi açıdan ne kadar önemli bir konu olduğu aşikârdır. Bunu sağlamanın en önemli yolu devletin izlediği politikalardan geçmektedir. Adil bir vergi sistemi toplumun her kesimini memnun ederek insanlar arasındaki ekonomik dengeyi sağlamalı ve insanları üretme ve çalışmaya daha çok teşvik etmelidir. Tüccar ve zanaatkârlar açısından bu düzenlemeleri yapması zaruri olan devletin, kendi bünyesinde maaş ile çalışan görevlilerine de aynı hassasiyetle yaklaşması gerektiğini savunan İbn Haldun, bu görevlilere atılacak olumlu her ekonomik adımın piyasayı canlandıracağını ve devletin vergi gelirlerini artıracığını ifade etmektedir. Toplumun en büyük tüketici kesimi olarak gördüğü bu insanlara devletin ihsanını artırması, pazarın, ekonominin ve umrânın da gelişmesine katkı sunacaktır.¹⁷⁸

3.8. Kalkınma

Toplumlar ve devletler her zaman bir değişim içinde bulunmaktadırlar. Bu değişimler kimi zaman olumlu yönde kimi zamanda olumsuz yönde olmaktadır. Olumlu yöndeki değişimlerin tümünü kapsayan kalkınma kavramı; bir toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardaki ilerleme ve gelişim sürecini ifade etmektedir. Ekonomik gelişme veya büyüme kavramları tek başına kalkınmayı ifade etmemektedir. Kalkınma yalnızca ekonomik büyümeyi değil, aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesinin iyileştirilmesini, yoksulluğun azaltılmasını, sağlık, eğitim, altyapı ve çevresel sürdürülebilirlik gibi alanlarda ilerlemeyi de kapsamaktadır. Bu bağlamda, kalkınma politikaları oluşturulurken, ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerin dengeli bir şekilde değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Kalkınma sürecinde, toplumun tüm kesimlerinin refah düzeyinin artırılması ve sürdürülebilir bir yaşam biçiminin teşvik edilmesi temel hedefler arasında yer almalıdır.¹⁷⁹

İbn Haldun, görüşlerinde sıkça kullandığı umranın gelişmesi ya da zayıflaması ifadeleriyle günümüzde kalkınma olarak ifade ettiğimiz alana temas etmiş, umranın yani

¹⁷⁷ İbn Haldun, s. 541.

¹⁷⁸ İbn Haldun, s. 548.

¹⁷⁹ Ahmet Tolunay ve Ayhan Akyol, “Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temek Kavramlar ve Tanımlar”, Turkish Journal of Forestry, Cilt: 7, Sayı: 2, 2009, s. 116-118.

kalkınmanın birden fazla alanla sıkı bir ilişki içinde olduğunu ifade etmiştir. İbn Haldun'a göre umranı yani kalkınmayı doğrudan ya da dolaylı yoldan artıracak siyasi, iktisadi, sosyal unsurlar; mülkiyetin korunması, sosyal ve ticari alanda adaletin sağlanması, düşük vergi, devletin üretime ve pazar fiyatlarına müdahale etmemesi, saha güvenliğini sağlamasıdır.¹⁸⁰

İbn Haldun, bu unsurlardan düşük verginin ekonomik büyüme ve kalkınmada kritik bir rol oynadığını savunmaktadır. Ona göre, düşük vergilendirme, üretim ve ticaretin teşvik edilmesini sağlar. Devletlerin ilk zamanlarında vergilerin düşük olması, üreticilerin ve ticaretle uğraşanların daha fazla kazanç elde etmelerini ve dolayısıyla daha fazla üretim yapmalarını teşvik eder. Bu durum, ekonominin büyümesini ve genel refah seviyesinin artmasını sağlar. Düşük vergiler sayesinde halk, üretimlerini artırır ve kazançlarını yatırıma dönüştürür. Bu da ekonomik büyümeyi sağlayarak kalkınmayı desteklemektedir. İbn Haldun'a göre, vergi oranlarının düşük tutulması, devletin toplam vergi gelirlerini artırır, çünkü daha fazla kişi ve işletme vergi ödeyebilir hale gelir. Bu şekilde gelirlerin artması, devletin gelirlerini de artıracak dolayısıyla umranda gelişmiş olacaktır.¹⁸¹

İbn Haldun, devletlerin ekonomik faaliyetlere aşırı müdahalesinin de ekonomiyi ve kalkınmayı olumsuz yönde etkilediğini savunmaktadır. Devletin ticaret ve üretim üzerindeki müdahalesi, piyasanın olağan dengesinin bozulmasına ve ekonomik verimliliğin düşmesine neden olmaktadır. Düşük vergilendirme ve devlet müdahalesinin minimal düzeyde tutulması, piyasanın doğal işleyişine olanak tanıyarak ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Tüm bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, bireylerin ekonomik faaliyetlere katılımının teşvik edileceği ve sosyal refahın artırılacağı öngörülmektedir.¹⁸²

İbn Haldun, bir devletin gelirleri arttığında giderlerinin de artacağını, bu durumda halkın ekonomik durumunun iyileşeceğini ve şehirlerin de gelişeceğini savunmaktadır. İbn Haldun'a göre, bir devletin geliri artınca giderinin de artması doğal bir süreçtir. Bu görüş, devletin ekonomik faaliyetleri ve kamu hizmetlerini genişletmesi gerektiği gerçeğini yansıtmaktadır. Devlet gelirleri arttığında, bu genellikle vergi toplama kapasitesinin genişlemesi ve ekonomik faaliyetlerin artması anlamına gelmektedir. Gelirlerin artması, devletin daha fazla kamu hizmeti sunabilmesi ve altyapı projeleri gerçekleştirebilmesi için bir fırsat yaratır. Şehrin gelir ve giderlerinin artması ise o şehirde ekonomik ve sosyal

¹⁸⁰ Arif Özaydın, İbrahim Arslan ve İlyas Bayar, "İbn Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", İlahiyat Akademi Dergisi, Sayı:13, 2021, s. 32-36.

¹⁸¹ İbn Haldun, s. 539.

¹⁸² Özaydın, Arslan ve Bayar, s. 43.

canlılık oluşturur. Gelirlerin artması, şehirdeki iktisadi faaliyetlerin genişlemesi ve çeşitlenmesi anlamına gelmektedir. Bu durum, iş imkânlarının artması, yaşam standartlarının yükselmesi ve genel olarak şehirdeki yaşam kalitesinin iyileşmesiyle sonuçlanmaktadır. Aynı zamanda, artan giderler, şehrin altyapısının gelişmesine, kamu hizmetlerinin iyileşmesine ve sosyal refahın artmasına katkı sağlamaktadır. Devletin gelirlerinin ve harcamalarının artması, kalkınmayı ve toplumsal refahı artıran bir döngü yaratmaktadır. Devletin gelirlerinin artması uygulanacak politikalarla ekonomik büyüme ve kalkınmayı desteklerken, ekonomik büyüme ve kalkınma da devletin gelirlerini artıracaktır. Bu döngüsel ve sürdürülebilir durum kalkınmanın istikrarla devam edebilmesinin arkasındaki en önemli unsurdur.¹⁸³

Yukarıda sözünü ettiğimiz üzere insanın iş birliğine olan ihtiyacı, İbn Haldun'a göre aynı zamanda devletin gelişmesinin temelinde yer alır. Hayatta kalabilmesi ve hayatını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için ihtiyacı olan ürünleri tek başına elde etme imkânı olmayan insan, diğer insanlarla iş birliği kurarak ortak hareket etmek zorundadır. Toplumsallaşma iş bölümü ve uzmanlaşmayı beraberinde getirerek üretkenliği ve ekonomik verimliliği desteklemektedir. Ekonomik, kültürel, siyasal, sosyal tüm alanları kapsayan kalkınma, toplumsallaşmayla birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Toplumsallaşmayla birlikte insanlar iş bölümü yaparak ekonomik, birlikte yaşama gerekliliğiyle kültürel ve sosyal, yönetsel örgütlenme ile siyasal kalkınma adımları atarak devletlerin temelini oluşturmuşlardır. Toplumsal birlik ve beraberlik anlamına gelen asabiyet kavramının burada etkin rol oynadığını dile getiren İbn Haldun, bu birliktelik ile kalkınma arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Ona göre asabiyet ruhunun güçlü olması kalkınmayı destekleyen bir forma sahiptir. Asabiyetin güçlülüğü toplumsal kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından da hayati önem arz etmektedir.¹⁸⁴

Toplumsallaşma iş bölümü ve uzmanlaşmayı beraberinde getirmektedir. İnsanlar belli mesleklerde uzmanlaştıkça verimlilikleri ve üretkenlikleri de artmaktadır. Emegın artmasıyla birlikte elde edilen ürün miktarları da artmakta ve bu durum da *artı ürün* kavramını doğurmaktadır. Artı ürün, ekonomi ve sosyal bilimlerde önemli bir kavram olup, bir toplumun üretim faaliyetleri sonucunda elde ettiği ve temel ihtiyaçları karşılandıktan sonra geriye kalan fazla üretimi ifade etmektedir.¹⁸⁵ Bu fazla üretim, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın temelini oluşturmaktadır. İbn Haldun'un ifade ettiği, *rızkın* dışında kalan

¹⁸³ İbn Haldun, s. 654.

¹⁸⁴ İbn Haldun, s. 652.

¹⁸⁵ Karl Marks, Kapital, Çev. Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, I, s. 207.

ve kesb olarak adlandırdığı bu kavram günümüzdeki artı ürünü ifade etmektedir. İbn Haldun'a göre bu durum ticaretin gelişmesine, kazançların artmasına ve yeni yatırımlara olanak tanımaktadır. İnsanlar ellerindeki fazla ürünleri satması; ticaretin gelişmesine, pazarların canlanmasına, mülk/servet edinmeye, sosyal refah ve huzurun artmasına, yatırımların artması/çeşitlenmesine, şehirlerin imar edilerek umrânın güçlenmesine olanak tanımaktadır.¹⁸⁶

İbn Haldun, konuları ele alırken onu ortaya çıkaran ana sebepler ışığında müdahil olduğu bütün alanları da kapsayacak şekilde incelemiş ve konulara ana kavramlar üzerinden yaklaşmıştır. Bu kavramlardan ikisi olan bedevîlik ve hadarîlik kalkınma noktasında İbn Haldun için önem arz etmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere bedevîlikten kasıt kırsalda yaşayan halk, hadarîlikten kasıt da şehir halkıdır. Mukaddime'de buna ayrı bir başlık açan İbn Haldun'a göre bedevîlik toplumsal hayatın başlangıcı kabul edilmiş ve her bedevîliğin nihai amacının hadaret/mülk olduğu savunulmuştur. Asabiyet bağlarının güçlü olduğu, uygun ortam ve şartların sağlanması ile hadaret özelinde devlete dönüşen bedevîlik ile şehirlerde emek ve işgücü artmış bu kalkınmayı beraberinde getirmiş yani umranı artırmıştır. Devletlerin/hanedanlıkların oluşum sürecini bu şekilde özetleyen İbn Haldun, hadarîliğin ekonomik kalkınmayı destekleyerek kalkınma adımlarında önemli bir rolü olduğunu savunmaktadır.¹⁸⁷

Bedevîlerin umrânca gelişmiş yerlerde yaşayamayacağını belirten İbn Haldun, kırsaldan şehirlere göç etseler bile bu durumun belli başlı sorunları doğuracağını iddia etmektedir. Yerleşik nüfusla birlikte kültürel yaşama uyum sağlama noktasında kırsal halkın zorluklar yaşayabileceği, kültürel ve toplumsal farklılıkların sosyal çatışmalara yol açabileceği ifade edilmektedir. Kontrolsüz olarak yapılan bu göçlerin ekonomik anlamda da sıkıntılar doğuracağını belirten İbn Haldun, bu göçlerin şehirlerdeki işgücünü gereksiz yere artıracığını ve ücretleri düşüreceğini iddia etmektedir. Modern iktisattaki arz-talep teorisine karşılık gelen bu görüş iktisadi anlamda şehirlerdeki dengenin önemine dikkat çekmektedir. Üretim faktörlerinden birinin (emek) artırılmasıyla birlikte toplam üretimin artması sonucu eklenen ilave ürün miktarı *marjinal ürün* olarak ifade edilmektedir. Teoriye göre, diğer üretim faktörleri sabitken, bir faktörün sürekli olarak artırılması sonucunda marjinal ürün başlangıçta artabilir, ancak bir noktadan sonra azalmaya başlar.¹⁸⁸ Arzın fazla talebin az olmasından kaynaklı bu durum ekonomiyi de olumsuz anlamda

¹⁸⁶ İbn Haldun, s. 661.

¹⁸⁷ İbn Haldun, s. 326.

¹⁸⁸ Yılmaz Kılıçaslan ve diğerleri, İktisada Giriş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2014. s. 55, 94.

etkilemektedir. Kırsaldan şehre göç eden bedevilerin maddi imkânlarının eksik olması halinde sıkıntılı bir hayat yaşayacaklarını ifade eden İbn Haldun bu görüşleriyle kontrolsüz şekilde yapılan göç hareketlerinin şehirlerdeki dengeyi bozacağını ifade etmektedir. Ancak kontrollü ve hazırlıklı (maddi hazırlık) şekilde şehirlere yerleşen bedevilerin şehir hayatına daha kolay uyum sağlayacağını ve bu şekilde de umranın zarar görmeyeceğini belirtmektedir.¹⁸⁹

İbn Haldun şehirleri inşa ederken dikkat edilmesi gereken hususları Mukaddime’de müstakil bir başlık altında ele almıştır. Şehircilikte tabii/zaruri olan bu hususlardan ilki güvenliktir. İbn Haldun bir şehri kurarken, onun baskın ve saldırılara karşı korunaklı hale getirilmesi gerektiğini, surlar ile güçlendirilerek deniz, uçurum, kayalık, dağ gibi alanların değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu alanlar doğal bir sur görevi göreceğinden, bunların etrafına konumlandırılan şehirlerin dışarıdan gelecek olan saldırılara karşı daha korunaklı olacağını savunmuştur. Şehirler kurulurken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da temiz hava olmuştur. Hava kirliliğinin birçok hastalığa sebep olduğunu belirten İbn Haldun şehir kurulurken havası temiz bölgelere yönelmek gerektiğine dikkat çekmektedir.¹⁹⁰

Şehirler kurulurken insanların ihtiyaç duyacakları temel ürünlere yakın olması da dikkat edilmesi gereken hususların içinde kabul edilmiştir. Her an ihtiyaç duyulacak temiz ve tatlı su kaynaklarına yakın olmak, hayvanların beslenebileceği bereketli meralar ve otlaklara sahip olmak, yakacak, inşaat gibi ihtiyaçlar için ormanlara yakın bulunmak, kolay ve hızlı ulaşım için deniz kenarında bulunmak gibi etkenler orada yaşayan insanların hayatını kolaylaştırmakta ve şehrin cazibesini artırmaktadır. Bütün bu ihtiyaçlar şehirden şehre, ülkeden ülkeye farklılıklar gösterse de şehrin kurucularının sadece o anki ihtiyaçlarını değil gelecekte doğabilecek durumları da dikkate alıp ona göre şehir planlaması yapmaları gerekmektedir. Bu hususun hayati öneme sahip olduğuna dikkat çeken İbn Haldun şehircilikte tabii olan hususlara dikkate edilmeyen şehirlerin zamanla harap olacağını bildirmektedir.¹⁹¹

Şüphesiz kalkınmanın bir kanadını da sanatsal ve kültürel faaliyetler oluşturmaktadır. Şehirleşme ile ortaya çıkan bu kavramlar toplumsal bütünlüğü sağlamanın önemli bir ayağıdır. İbn Haldun'a göre, bir toplumun gelişmişlik düzeyi ve refahı, şehirleşme ile doğrudan ilişkilidir. Şehirleşme, sadece ekonomik ve sosyal yapıyı değil, aynı zamanda

¹⁸⁹ İbn Haldun, s. 660.

¹⁹⁰ İbn Haldun, s. 635.

¹⁹¹ İbn Haldun, s. 637.

sanatları ve kültürel faaliyetleri de etkilemektedir. Şehirlerde, insanların ihtiyaçlarının karşılanması için iş bölümü ve uzmanlaşmanın artması çeşitli sanatların ve zanaatların gelişmesine de zemin hazırlar. Şehirlerde yaşayan insanlar, tarım toplumlarına kıyasla daha fazla boş zamana sahip olduklarından, sanat ve kültürel faaliyetlere daha fazla zaman ve enerji ayırabilirler. Bu noktada İbn Haldun, kültürel kalkınmanın, ekonomik kalkınma ile paralel ilerlediğini savunmaktadır. Ekonomik refahın arttığı şehirlerde, insanlar daha entelektüel yaşam tarzlarına ve yüksek estetik değerlere yönelirler. Bu da insanların ihtiyaçlarına yönelik zanaat dallarının ya da mimari, edebiyat, müzik, resim gibi sanat dallarının gelişmesini sağlar.¹⁹²

İbn Haldun, bir şehirdeki zanaat/sanat dallarının kalitesini oradaki umrânın gücüne bağlamaktadır. Bir şehirde umrân ne kadar eski, kökleşmiş ve güçlü ise oradaki sanat dalları da bir o kadar güçlü olmaktadır. Bunun nedeni ise tüm sanatların umrânın adetlerinden ibaret olması ve adetlerin de tekrar edilerek kalıcı hale gelmesidir. Ayrıca İbn Haldun, umrânın gelişmesiyle doğan sanatların yine umrân ile paralel bir seyirde hareket ettiğini ve umrânın yok olmasıyla birlikte şehirlerinde harap olacağını dolayısıyla sanatların da yok olacağını belirtmektedir.¹⁹³

3.9. Enflasyon

Enflasyon, genel fiyat seviyesindeki sürekli ve belirgin artış anlamına gelmektedir.¹⁹⁴ Bu durum, belirli bir zaman diliminde mal ve hizmetlerin fiyatlarının ortalama olarak yükselmesiyle birlikte para biriminin satın alma gücünün azalması anlamını da taşımaktadır.¹⁹⁵

İbn Haldun, enflasyon kavramını modern anlamda kullanmamış olsa da para değerindeki düşüşler ve fiyat artışları konusundaki gözlemleri ve analizleri, enflasyonun temel dinamiklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Haldun, diğer konularda olduğu gibi fiyat artışları hakkında analiz yaparken de bu durumun arkasında yatan sebepleri çok yönlü olarak incelemiş ve fiyat artışlarıyla umrânın genel durumu, bedevîlik, hadarîlik kavramlarının etkisi, devlet müdahalesi gibi unsurlarla ilişkisine dikkat çekmiştir. İbn Haldun fiyatların ucuz ya da pahalı olmasının arkasında birçok sebebin yattığını, toplumsal

¹⁹² Murat Aksoy, “İbn Haldun Düşüncesinde Sanat ve Umrân”, Eskiye Dergisi, Sayı: 51, 2023, s. 1074-1077.

¹⁹³ İbn Haldun, s. 725.

¹⁹⁴ Dinler, s. 531.

¹⁹⁵ Yüksel Birinci, “Enflasyon, Para Politikaları ve Stratejileri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 47, 1989, s. 1-4.

dinamiklerin arasında organik bir bağ olduğunu ve burada meydana gelecek herhangi bir değişimin diğer alanları da etkileyeceğini belirtmektedir.¹⁹⁶

Fiyatları etkileyen en temel unsurun üretim ve talep olduğunu ifade eden İbn Haldun, diğer sebeplerin çoğunun bunun etrafında şekillendiğini iddia etmektedir. Talebi meydana getiren ana sebep ise ihtiyaçlar ve arzulardır. İhtiyaçları ve arzuları tetikleyen nokta ise yaşam şekilleridir. Bu noktada bedevîlik ve hadarîlik kavramlarıyla ifade edilen kırsal yaşam ve şehir hayatı bu ihtiyaçların ve arzuların kaynağıdır. Ayrıca bu durum umrân kavramıyla da ifade edilmektedir. İbn Haldun'a göre kırsal bölgelerde yaşayan insanlar zaruri ihtiyaç maddeleri ile hayatlarını idame ettirmekte, lüks, şatafat, israf gibi hallerden kendilerini koruyarak bunlara meyletmemektedir. Şehirlerde yaşayanlar ise tam tersi lüks ve gösterişe merak duyarak nefsanî arzularını kontrol edememekte bu da onların hâci ve kemali ürünlere ihtiyaç duymalarına sebep olmaktadır. Bundan dolayı nüfusu az olan küçük kasabalar ve kırsal bölgelerde temel ihtiyaç maddeleri pahalı, bunun dışında kalan ve lükse kaçan ürünler ucuz olmaktadır. Tam tersi şehirlerde temel gıda maddeleri ucuz, hâci ve kemali ihtiyaç ürünleri pahalı olmaktadır. Bu durumun bir diğer sebebi de şehirlerde gıda maddelerinin istihsalinin kolay olmasından kaynaklı herkesin bu işlerle meşgul olup ihtiyaçtan fazla ürün ortaya çıkmasıdır. Sanatkârlık, ustalık ve tecrübe gerektiren mesleklerde ve vasıflı işlerde ise az insanın çalışmasından dolayı lükse dayanan ürünlerin fiyatları şehirlerde artmaktadır. Köy ve kasabalarda imkânların az olmasından kaynaklı gıda maddelerine ulaşım zorlaşmakta ve bu bölgelerde bu ürünlerin fiyatları artmaktadır. Tüm bunları umrân kavramıyla açıklayan İbn Haldun umrânca gelişmiş bölgelerle zayıf bölgeler arasındaki farkı bu şekilde özetlemiştir.¹⁹⁷

Genel olarak umrânca gelişmiş şehirlerde fiyatların daha pahalı olduğunu savunan İbn Haldun bunun belli başlı sebepleri olduğunu vurgulamaktadır. İlk olarak, halkın refahının artmasının harcamaları da artıracığını savunan düşünür bu durumun belirli alanlarda fiyatları artıracığından bahsetmektedir. Ayrıca gelişmiş şehirlerde kazanç sağlama yollarının fazlalığından dolayı insanların (burada vasıflı iş gücü kastedilmektedir) çalışma noktasında kendilerini naza çektikleri görüşü ileri sürülmektedir. Refah seviyesinin yüksek olmasından kaynaklı bu işlerde çalışan insanlara oranla işveren konumundaki

¹⁹⁶ İbn Haldun, s. 718.

¹⁹⁷ İbn Haldun, s. 656.

insanların daha fazla olmasından kaynaklı, vasıflı iş gücünde arz talebi karşılamamakta, rekabet ortamı oluşmakta ve fiyatlar bu şekilde artmaktadır.¹⁹⁸

Şehirlerdeki fiyatların badiyeye nispetle fazla olmasının bir diğer sebebi olarak ise devletin pazarlarda koymuş olduğu vergileri gösteren İbn Haldun, bir ticari ürünün, maliyetinin ve tüccarın alacağı kârın haricinde şehirlerdeki pazarlarda satılması durumunda fiyatına bir de vergi ekleneceğini ve fiyatının doğal olarak artacağını bildirmektedir.¹⁹⁹ Ayrıca şehir pazarlarında satılan ürünün o bölgede imal edilmemesi, yani tüccarın malını nakletmesi de İbn Haldun'a göre fiyatları artıran bir diğer durumdur. Buna göre bir tüccarın sahip olduğu malı o ürünün bulunmadığı beldelere taşıması, hem yol güvenliği açısından risk barındırmakta hem de maliyetini artırmaktadır. Haliyle bu durumlarda malın fiyatında bir artışa sebep olmaktadır.²⁰⁰

Tüm bu iktisadi analizlerin dışında İbn Haldun, fiyatların artışına sebep olarak ihtikâr/stokçuluk konusuna da Mukaddime'de müstakil bir başlık açarak değinmiş ancak bunu iktisadi açıdan değil dini ve ahlâki açıdan yorumlamıştır. “ *Fiyatların yükselme zamanını kollamak üzere hububatın ihtikârı meş’um bir hadisedir, akıbeti felakettir. Onun için stok edilen malın faydası telef olur, hüsrarla neticelenir.* ”²⁰¹ diyen İbn Haldun, halkın ürünlere ederinden fazla para vermesinden kaynaklı, gözünün fazla verdiği parada kalacağını ve bu durumun da stokçuluk yapan tüccara manevi olarak zarar vereceğini iddia etmektedir.²⁰²

3.10. Piyasa ve Pazar

Toplumsal alanların birbirine bağlı olduğunu belirten İbn Haldun, bu alanların ana dinamiklerinde yaşanacak herhangi bir hareketliliğin, diğer alanları da etkileyeceğini savunmaktadır. Bu alanların hepsi ile aralarında neden sonuç ilişkisi barındıran en önemli alan ekonomidir. Ekonomi toplumsal alanların hemen hemen hepsi üzerinde belirleyici rol oynayan bir etkidir. Ekonomik anlamda yaşanan olumlu ya da olumsuz herhangi bir gelişme, sosyal ve siyasi bütün alanları derinden etkilemektedir. Bazen siyasal yapının en alt tabakası olan halkın günlük hayatına dahi tesir etmekte, bazen de devletlerin akıbetini

¹⁹⁸ İbn Haldun, s. 657.

¹⁹⁹ Abdul Ghafar İsmail ve Abu Bakar Jaafar, “Vergi oranı ve belirleyicileri: İbn Haldun’dan bir görüş”, İbn Haldun Çalışmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, 2017, s. 7.

²⁰⁰ İbn Haldun, s. 658.

²⁰¹ İbn Haldun, s. 716.

²⁰² İbn Haldun, s. 717.

belirlemektedir. Toplumsal hayatta bu kadar önemli bir noktada bulunan ekonominin üzerinde belirleyici rol oynayan iki ana unsur ise *piyasa* ve *pazar* kavramlarıdır.

Piyasa, ekonomide mal ve hizmetlerin alınıp satıldığı, fiyatların belirlendiği ve alıcılar ile satıcıların etkileşimde bulunduğu bir mekanizmadır. Çeşitli ekonomik faaliyetlerin merkezi olan piyasa, kaynakların dağıtımı, üretim ve tüketim kararlarının alınması gibi iktisadi birçok konuda önemli bir rol oynamaktadır. Pazar ise kısaca ticari faaliyetlerin yapıldığı ortamı ifade etmektedir.²⁰³

Piyasa ve pazar konusuna sıkça temas eden İbn Haldun, bu konu hakkındaki görüşlerinde iktisadi açıdan pazar alanlarının toplumun genel yapısıyla ilişki içinde olduğu ve pazarın gidişatı ile sosyolojik ve ekonomik durumun aynı çizgide seyrettiğini bildirmektedir. İbn Haldun'un sıkça kullandığı umrân ilmi burada da devreye girmektedir. İbn Haldun pazarlardaki ticaretin canlılığını oradaki umrânın azlığı ya da çokluğuna bağlamaktadır. Şehirlerdeki imkânların fazla oluşu, iş bölümünün çokluğu ve insan alışkanlıkları bu durumun en temel sebeplerindendir. Bununla birlikte küçük kasabalar ve kırsal alanlara nazaran daha gelişmiş şehirlerdeki pazarlarda geniş bir tüketici kitlesi bulunduğundan ürün çeşitliliği ve hizmetler hep daha fazla olmaktadır. Geniş ürün yelpazesi, yoğun nüfusla birleştiğinde ticari hacim de artmaktadır.²⁰⁴

Şehirler ve kırsal kesim arasındaki bu ticari hacim farklılığı fiyatlar açısından değerlendirilecek olursa, şehirlerdeki fiyatların kırsaldan daha fazla olması pazarların varlığı ve ticaretin sürdürülebilirliği açısından gereklilik arz etmektedir. Umrânca zayıf, küçük köy ve kasabalardaki üretici ve tüccarlarda bulunmayan, yol masrafı, pazar vergileri gibi etkenler bu fiyat farklarının en büyük sebebidir. Pazarlardaki fiyatların sürekli düşük seyretmesinin tacirler açısından zararlı bir durum olduğunu belirten İbn Haldun üretimin ve ticaretin sağlıklı bir şekilde yürümesi için istikrarlı bir fiyat politikasının olması gerektiğinden bahsetmektedir.²⁰⁵ Bunun için de devletin piyasaya müdahalesinin en az şekilde olması gerektiğini savunmaktadır. Bu müdahalenin piyasanın güvenliğini sağlamak ve uygun ticari ortam oluşturmaktan ibaret olması gerektiğini belirten İbn Haldun, devletin fiyatlara müdahale etmek gibi bir hataya düşmesinin, piyasa dinamiklerini alt üst edeceğini ve ekonomik istikrarı bozacağını iddia etmektedir. Ayrıca devletin ticari faaliyette de bulunmaması gerektiğinden bahseden Haldun, devletin ticarete girmesinin piyasada haksız

²⁰³ Ali Gökhan Gölçek ve Mustafa Alpin Gülşen, "İbn Haldun ve Serbest piyasa Fikri: İbn Teymiyye ve Gazali'den Kanıtlar", The Journal of Academic Social Science, Cilt: 5, Sayı: 57, 2017, s. 579.

²⁰⁴ İbn Haldun, s. 652.

²⁰⁵ İbn Haldun, s. 718.

bir rekabet ortamı oluşturacağını ve karşısındaki ticari rakipleri olan halkını zarara uğratarak kendi vergi gelirlerini düşüreceğini belirtmektedir. İbn Haldun bu noktada serbest piyasa görüşünü savunmuş olup bu görüşüyle Adam Smith ve fizyokratlara benzetilmektedir. Ekonominin babası olarak tabir edilen Adam Smith'ten tam 3 asır önce bu denli önemli bir görüşü belirtmesi, diğer alanlarda olduğu gibi ekonomi alanında da İbn Haldun'un öncülerden olduğunu göstermektedir.²⁰⁶

İbn Haldun piyasanın canlılığı ve pazarların sürdürülebilir olması için devletin belirlediği vergilerde de adil ve merhametli olması gerektiğini savunmaktadır. Devletin vergileri artırması fiyatların artmasına sebep olmakta ve tüccarların kâr oranlarını düşürmektedir. Bu durum ise onların üretim ve ticarete olan istekliliklerini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca fiyatların fazlalığından dolayı insanların alım gücü düşerek ticaretin zayıflaması kaçınılmaz olacaktır. Bu durumun pazarları kesata uğratacağını ve ekonomik bozulmaya sebep olacağını iddia eden İbn Haldun devletin bunun tam tersi bir politika uygulaması gerektiğinden bahsetmektedir.²⁰⁷ Devletin vergileri artırması pazarları öldürecek bir durum olarak görüldüğünden pazarları canlandırmaya yönelik bir politika güdülmesi gerekmektedir. Devletin emri altında maaşlı çalışanlarının, piyasadaki en büyük tüketici kesim olduğundan bahseden İbn Haldun, devletin bu kimselere ihsanını artırmasının piyasayı canlandıracak ve umrânı artıracak bir politika olduğunu belirtmektedir. Bu şekilde insanlar daha fazla alışveriş yapacak, esnaf daha fazla kazanacak, kazandıkça daha fazla çalışmak için gayret gösterecek, böylelikle ticari çeşitlilik artarak devletin kasası da dolaylı yoldan dolmuş olacaktır.²⁰⁸

²⁰⁶ Yeliz Sarıöz Gökten, "Piyasa: Adam Smith Versus Karl Polanyi", Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, 2013, s. 129.

²⁰⁷ İbn Haldun, s. 541.

²⁰⁸ İbn Haldun, s. 548.

4. SONUÇ

İktisat, tarihsel süreç boyunca toplumlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuş, medeniyetlerin gelişimi ve çöküşü üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. İktisat sadece toplumların maddi ihtiyaçlarını karşılayan bir kavram değil sosyal, kültürel ve siyasi yapılarını da şekillendiren temel bir unsurdur. Tarih boyunca iktisadi faaliyetler toplumların üretim biçimlerini, sınıf yapılarını, devletlerin güç dengesini ve uluslararası ilişkileri belirlemiştir.

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem a.s. ile başlayan toplumsallaşma süreci ekonomik faaliyetlerle birlikte farklı bir boyut kazanmış ve iktisadi faaliyetlerle toplumsallaşma arasında ayrılmaz bir bağ olduğu ortaya çıkmıştır. Toplumsal alanların birbirine olan bağı ve etkilerini fark eden İbn Haldun bu konuda önemli analizler sunmuştur. 14. yüzyılda Mağrib'de yaşamış ve dönemin siyasi çalkantıları ve toplumsal sıkıntılarını bizzat yakından deneyimlemiştir. İber Yarımadası'nda Müslümanların yaşadığı sıkıntılara ve sonucunda Kuzey Afrika'ya olan göçlerine çocukluk yıllarından itibaren şahit olan İbn Haldun, gençlik döneminde veba salgını sebebiyle ailesinden ve hocalarından birçok kimseyi kaybetmiş ve bunun sonucunda eğitimini yarıda kesmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde siyasi hayatı başlayan İbn Haldun, genç yaşında önemli birçok siyasi görev üstlenmiştir. Granada ve Kuzey Afrika'da farklı devletlerde diplomatlık, bürokratik, vezirlik gibi farklı kademelerde görevler almış, siyasi entrikalar ve değişen güç dengeleri ile birlikte bu görevlerinden ayrılmak durumunda kalmıştır. İbn Haldun'un bu hareketli hayatı, yaşadığı dönemin siyasi hareketliliğinden tecrübe noktasında yeteri kadar istifade etmiş olması görüşlerinin temellenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sonrasında bu tecrübelerinden yola çıkarak telif faaliyetlerine başlamış ve geliştirdiği ilmi yöntemlerle önemli eserler ortaya çıkarmıştır.

İbn Haldun geliştirdiği umrân ilmi ile toplumların ve devletlerin tarihsel olarak nasıl geliştiğini ve bu süreçlerde hangi dinamiklerin etkili olduğunu anlamaya çalışmıştır. Umrân ilmi, toplumların gelişim süreçlerini ve tarihsel dinamiklerini derinlemesine incelenmesine olanak tanıyarak toplumların yükseliş ve çöküş süreçlerindeki faktörleri ortaya çıkarmaktadır. İbn Haldun'a göre, toplumların gelişiminde asabiyet, iktisat, din, coğrafya ve yönetim gibi unsurlar büyük rol oynamaktadır. Bu alanların etkilerini ve birbirleriyle olan bağı konu alan bu ilim, tarihsel olayların arkasındaki sosyolojik ve ekonomik dinamikleri anlamak için bir araçtır ve Mukaddime'de sistematik bir şekilde ele alınmıştır.

İbn Haldun'un olayların temelinde yatan sebepleri açıklarken sık sık kullandığı ve görüşlerinin temelinde bulunan kavramlardan asabiyet, toplumları bir arada tutan ve onların gücünü belirleyen sosyal dayanışma ve bağlılık duygusunu ifade etmektedir. Bu bağlılık ve dayanışma sayesinde bir topluluk güçlenebilir ve siyasi bir otorite kurabilir. İbn Haldun'a göre devletlerin temelini de bu duygu oluşturmakta ve devletlerin kuruluşunda ve çöküşünde kritik rol oynamaktadır.

İbn Haldun, toplumsal yapıları anlamak için bedevîlik ve hadarîlik kavramlarını etkin bir şekilde kullanmıştır. Ona göre bedevîlik, toplumların gelişmemiş, ilkel durumlarını temsil ederken hadarîlik ise gelişmişlik, medeniyet ve şehirleşmeyi temsil etmektedir. Hadarîlikle birlikte zanaatlar, sanatlar ve kurumsal yapılar da gelişmekte ve çeşitlenmektedir. Toplumların bedevîlikten hadarîliğe geçişi, İbn Haldun'a göre, toplumsal yapıların ve ekonomik faaliyetlerin ilerlemesiyle gerçekleşmektedir. Bu geçiş, toplumların daha karmaşık ve gelişmiş bir yapıya ulaşmasını sağlar ve toplumsal gelişimin kaçınılmaz bir parçası olarak değerlendirilir. Bu iki kavram İbn Haldun'un toplum anlayışının merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda, bedevîlik ve hadarîlik, toplumların tarihsel süreç içerisindeki dönüşümlerini ve gelişimlerini anlamada önemli anahtar kavramlar olarak öne çıkmaktadır.

İbn Haldun'un iktisadi görüşlerinin temelinde insanın toplumsallaşmasının gerekliliği yatmaktadır. Ona göre insanın toplumsallaşması hayati bir öneme sahiptir. Tek başına ihtiyaçlarını karşılama potansiyeline sahip olmayan insan, diğer insanlarla iş birliği yaparak hayatını idame ettirmek zorundadır. Bu aynı zamanda dinin insanoğluna yüklediği bir sorumluluk olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda insanın toplumsallaşarak iş birliğine gitmesinin, ekonomik faaliyetlerinde başlangıcı olarak kabul edildiği görülmektedir.

İşbirliğiyle birlikte ekonomik faaliyetlerin beraberinde getirdiği en önemli kavramlardan biri de mülkiyettir. İbn Haldun'a göre, mülkiyet toplumların gelişiminde merkezi bir rol oynar ve özellikle yerleşik hayata geçişle birlikte, bedevî toplumdan şehirleşmiş topluma geçiş sürecinde önem kazanmaktadır. Mülkiyet, bireylerin ekonomik faaliyetlerini sürdürmeleri ve toplumun refahını artırmaları için gereklidir. İbn Haldun, mülkiyetin korunmasının sadece bireysel hakların değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve istikrarın da temeli olduğunu savunmaktadır. Dinin korunmasını esas aldığı beş temel alandan biri olan mülkiyetin, güvence altına alınmadığı bir ortamda ekonomik faaliyetlerin zayıflayacağını ve toplumun genel refahının azalacağını belirten İbn Haldun, bu bağlamda

güçlü bir yönetim ve adaletli bir hukuki sistemin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca, mülkiyetin asabiyet ve devlet gücü ile ilişkili olduğunu belirterek; güçlü toplumsal bağların mülkiyetin korunmasına yardımcı olacağını ve toplumsal düzeni sağlayacağını iddia etmektedir.

İbn Haldun'a göre mülkiyetin ve ekonomik değerlerin temel kaynağı olarak görülen emek, kişinin çalışma gücünü kullanarak değer yaratmasını ve mülkiyet edinme hakkı kazanmasını sağlayan en önemli dayanaktır. İbn Haldun'un emek görüşünün mülkiyetin temeli olması ile modern iktisattaki katma değer kavramına da karşılık geldiği görülmektedir. Emek, tarihin her döneminde var olmuş, toplumdan topluma ya da dönemden döneme farklı değerlendirmelere tabi tutulmuş bir konu olmuştur. İslam'la birlikte gerçek değerini kazanan ve korunması esas kılınan emek, toplumsal ve ekonomik yapı üzerinde büyük bir etkiye sahip olarak ekonomik kalkınmayı, toplumsal refahı artırıcı bir unsur olmuştur. İnsanların emek vererek kazanç sağladığı meslekleri de değerlendiren İbn Haldun'un, bu analizlerini dini açıdan değil insani ve sosyolojik açıdan yaptığı görülmektedir. O, kazanç yollarını insan fitratına uygunluk ve fitrat dışı olarak ikiye ayırmış, genel olarak ise üretim ve topluma katkı açısından önemli meslekleri tabii, insanları tembelliğe, üretmemeye yönlendiren meslekleri ise gayr-i tabii olarak nitelendirmiştir. Böylelikle İbn Haldun'un emek temelinde yaptığı bu sosyolojik değerlendirmelerin toplumsal üretkenlik açısından önemi de ortaya çıkmaktadır.

İbn Haldun'a göre, devletin ticari hayattaki en önemli görevleri, adalet ve güvenliği sağlamak, pazar düzenlemeleri yaparak haksız rekabeti önlemek ve fiyat istikrarını korumaktır. Devlet, ticaretin düzenli ve güvenli bir ortamda yapılmasını temin ederek ekonomik büyümeyi desteklemelidir. Ayrıca, vergi politikaları aracılığıyla ticaretten elde edilen gelirleri kamu hizmetleri ve altyapı yatırımları için kullanması ve toplumsal refahı artırması gerekmektedir. Keynesyen İktisat modeli ile örtüşen bu görüş ile devletin istihdam oluşturacak yatırımlar yapması ekonominin sürdürülebilir hale getirilmesine olanak tanıyacaktır. Devletin sosyal ve ekonomik düzeni koruması, mülkiyet haklarını ve ticaret düzenini sağlaması, toplumsal istikrarın ve ekonomik dengenin sürdürülmesi açısından kritik öneme sahiptir. İbn Haldun, devletin bu görevleri yerine getirmesinin, ticari faaliyetlerin gelişmesi ve toplumun genel refahı için hayati olduğunu vurgulamaktadır. Düşük vergi politikasının ticaretin hacmi ve çeşitliliğini artıracığını savunan İbn Haldun, bu durumun o bölgedeki umrânı yani şehirleşme faaliyetlerini olumlu yönde destekleyeceğini belirtmektedir. Vergilerin artması, devletin ticari faaliyetlere

girmesi ve fiyatlara müdahale etmesi gibi durumlar ise piyasayı olumsuz etkileyerek ekonomik kalkınmaya zarar vermektedir. Fiyat istikrarsızlığı, devletin hizmetindeki memurlara/görevlilere ihsanını kesmesi, denetim eksikliği gibi durumlar da alım gücünü düşürerek piyasanın durgunlaşmasına, gelirlerin ve vergilerin azalmasına sebep olmaktadır. Vergilerin azalmasıyla birlikte devletin gelirlerinin düşmesi ve yatırımlarının duraklaması da kaçınılmaz olacaktır.

Sadece ekonomik anlamda değil, bütün toplumsal alanların birbiriyle ayrılmaz bir bağ içinde olduğunu savunan İbn Haldun, herhangi bir alanda yaşanacak olumlu ya da olumsuz bir gelişmenin diğer alanları da etkileyeceğini ve bu durumun o toplumun/ülkenin birçok alanına etki edeceğini belirtmiştir. Umrân kavramıyla nitelendirdiği bu durumun arkasında yatan faktörleri bilgi birikimi ve engin tecrübeleriyle harmanlayıp objektif bir metotla yaptığı analizlerini insanlığın istifadesine sunmuştur. Modern iktisat teorilerinden asırlar önce onlarla benzer görüşleri savunarak bir sosyolog olmasının yanında bir iktisatçı olduğu yönündeki iddiaları da haklı çıkarmaktadır. Belirtmiş olduğu görüşler ve bunların oluşum sebepleri, günümüzde yaşanan problemlerle de benzerlik göstermektedir. Böylelikle tarihin tekerrürden ibaret olduğu ve sebeplerin benzerliklerinin sonuçları da benzer kılacağı yönündeki tarih anlayışı iktisadi anlamda da doğruluğunu ispatlamıştır. Böylece nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte bütüncül olarak sunmuş olduğu görüşleri günümüz problemlerinin çözümüne de ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, Osman Kürşat, Soydemir, Büşra, “Dini Perspektifte Emek ve Emek Sömürüsü: İşçi–İşveren Üzerinden Bir Değerlendirme”, PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 4, 2017, (s. 59-73).
- Afşar, Muharrem ve diğerleri, Para Teorisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2018.
- Aksoy, Murat, “İbn Haldun Düşüncesinde Sanat ve Umrân”, Eskiye Dergisi, Sayı: 51, 2023, (s. 1074-1089).
- Akyıldız, Ali, “Para”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2007, XXXIV, s. 163-166.
- Alatas, Syed Farid, “Applying Ibn Khaldun”, <https://doi.org/10.4324/9780203093597>, (04.07.2024).
- Arslan, Mehmet Lütfi, “Devletin İktisadi Büyümedeki Rolü”, Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 2011, (s. 160-175).
- Atar Fahrettin, Fıkıh Usûlü, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ateş, Ferhat, Utkan, Tuncer, “İbn Haldun'a Göre Toplum ve Şehir”, Journal of International Social Research, Cilt: 10, Sayı: 53, 2017, (s. 216-230).
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-, el-İ'tikâd, Dar'ül İbn Hazm, Beyrut, 1984.
- Birinci, Yüksel, “Enflasyon, Para Politikaları ve Stratejileri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 47, 1989, (s. 1-4).
- Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il, Sahîhu'l Buhârî, Dâru İhyâi't-Turâi'l-Arabî, Beyrut, 2001.
- Bursevi, İsmail Hakkı, Rûhu'l Beyân, (I-X), çev. Abdullah Öz v.d., Damla Yayınevi, İstanbul, 2022.
- Cam, Grey, “Writing agrarian histories of the Roman world: seasonality and scale as tools of analysis”, <https://doi.org/10.1017/S0147547917000266>, (06.06.2024).
- Cürcani, Seyyid Şerif el-, et-Ta'rifat. Darü'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1996.
- Çağrı, Mustafa. “Asabiyet”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1991, III, s. 453-455.
- Çınar, Mahmut, “Zarûrât-ı Dîniyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2013, XLIV, s. 138.

- Dalkılınç, İbrahim, “İbn-i Haldun’un Mülkiyet Anlayışı”, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı: 25, 2011, (s. 70-90).
- Dinler, Zeynel, *İktisada Giriş*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sünenu Ebû Dâvud*, Mektebetu İbn Hazm, Dimeşk, 2004.
- Erol, Sevgi Işık, “İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü (İbn Haldun’un Perspektifinden)”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: II, 2012, (s. 49-65).
- Fayda, Mustafa. “Bedevî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1992, V, s. 311-317.
- Fidan, Murat, “Dünden Bugüne Paranın Tarihi ve Türkiye’de Kağıt Para Kullanımı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 18, 2019, (s. 141-162).
- Gençer, Rıdvan, Altun, Adnan, “Kuşak Çalışmalarının Kronolojik Yörüngesi”, *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 2022, (s. 336-364).
- Gökten, Yeliz Sarıöz, “Piyasa: Adam Smith Versus Karl Polanyi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2013, (s. 127-137).
- Gölcük, Şerafettin, “Rızık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2008, XXXV, s. 73-74.
- Gölçek, Ali Gökhan, Gülşen, Mustafa Alpin, “İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri: İbn Teymiyye ve Gazali’den Kanıtlar”, *The Journal of Academic Social Science*, Cilt: 5, Sayı: 57, 2017, (s. 576-590).
- Hacak, Hasan, “Milk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, DV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2020, XXX, s. 62-64.
- Hacak, Hasan, “Mülkiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2020, XXXI, s. 541-546.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020.
- İsfahanî, Rağıp El-, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, Mektebetu İbn Hacer, Dimeşk, 2004.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri, *Lisanü'l Arab*, (I-XV), Dar Sader, Beyrut, 1993.
- İsmail, Abdul Ghafar, Jaafar, Abu Bakar, “Vergi Oranı ve Belirleyicileri: İbn Haldun’dan Bir Görüş”, *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2017, (s. 1-20).

- Kahneman, Daniel, Tversky, Amos, Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, Cilt:47 Sayı:2, 1979, (s. 263-291).
- Karâfî, Şihabüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. İdrîs el-Mâlikî el-, Şerhu Tenkîhu'l-fusûl, Şirketü't-Tabâa el-Fenniye el-Muttahida, Kâhire, 1973.
- Kenanoğlu, M. Macit, "Vergi", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2013, XLIII, s. 52-58.
- Kılıçaslan, Yılmaz ve diğerleri, İktisada Giriş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2014.
- Kozak, İbrahim Erol, İbn Haldun'a Göre İnsan Toplum İktisat, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984.
- Mahfouz, Muhammed, Tunuslu Yazarların Biyografileri, Dar al-Gharb al-İslami, Beyrut, 1994.
- Mevsîlî, Abdullâh b. Mahmûd, El-İhtiyar Metni el-Muhtar li'l-Fetva, çev. Celal Yeniçeri, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Muhtar, Abdulhamid Ömer Ahmed, Çağdaş Arap Dili Sözlüğü, (I-V), Âlemü'l Kütüb, Kahire, 2008.
- Müslîm, Ebu'l-Husayn Muslim b. el-Haccâc en-Neysâbü'rî, Sahîhu Muslim, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007.
- Nidzom, Muhammad Faqih, Rafsanjani, Fiqhi Akbar, "The Historical Criticism and Causality in The Philosophy of History: Ibn Khaldun's Perspective", *Tsaqafah*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2022, (s. 227-246).
- Okumuş, Ejder, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, 2006, (s. 141-185).
- Ören, Kenan, Yüksel, Hasan, "Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı", *Hak İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, (s. 34-59).
- Özaydın, Arif, Arslan, İbrahim, Bayar, İlyas, "İbn Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", *İlahiyat Akademi Dergisi*, Sayı: 13, 2021, (s. 31-56).
- Özdemir, Recep, İslam Hukukunda Mülkiyet, Hiperyayın, İstanbul, 2018.
- Özdiñç, Ömer, "İbn Haldun'a Göre Bedavet ve Hadaret'te Fert Toplum İlişkisi", *Bisav Bülten Dergisi*, Sayı: 62, 2006, (s. 71-79).
- Serahsi, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl Şemsü'l-eimme el-, el-Mebcut, Dar el-Ma'rifa, Beyrut, T.y.

- Şehristâni, Ebu'l-Feth Tâceddin Muhammed b. Abdülkerîm eş-, el -Milel ve'n -Nihal, thk. Muhammed Seyyid el-Kilâni, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1986.
- Tolunay, Ahmet, Akyol, Ayhan, “Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar”, Turkish Journal of Forestry, Cilt: 7, Sayı: 2, 2009, (s. 116-127).
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/>, (01.07.2024).
- Uludağ, Süleyman, “İbn Haldûn”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1999, XIX, s. 538-543.
- Ünsal, Erdal, İktisada Giriş, BB101 Yayınları, Ankara, 2016.
- Wazir, Asmat, Dawar, Shakirullah, Khan, Hamayun, Khalid, Abda, “Ibn Khaldun Theory of Asabiyyahand the Rise and Fall of the Mughals in South Asia”, Journal of Al-Tamaddun, Cilt: 17, Sayı: 2, 2022, (s.159-169).
- Yavuz, Sefer, “İlmi Umrân’ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 40, 2013, (s. 319-347).
- Yumuk, Recep, “İbn Haldun’da Devlet Görüşü”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2010, (s. 229-278).
- Zeydan, Abdulkerim, İslam Hukukuna Giriş, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2017.